T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

1980 – 2014 DÖNEMİ TURİZM GELİRLERİ İLE GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Barış ÜLKER

Diyarbakır, 2016

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

1980 – 2014 DÖNEMİ TURİZM GELİRLERİ İLE GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Barış ÜLKER

Danışman
Doç. Dr. Bilal SAVAŞ

Diyarbakır, 2016

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "1980 – 2014 DÖNEMİ TURİZM GELİRLERİ İLE GAYRİSAFİ YURT İÇİ HÂSILA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin alakalı maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

■ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

□ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

□ Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

01/07/2016

Barış ÜLKER

KABUL VE ONAY

Barış Ülker tarafından hazırlanan 1980 – 2014 DÖNEMİ TURİZM GELİRLERİ İLE GAYRİSAFİ YURTİÇİ HÂSILA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ adındaki çalışma, 15 Temmuz 2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Murat PIÇAK (Başkan)

Yrd. Doç. Dr. Murat SİLİNİR (Üye)

Doç. Dr. Bilal SAVAŞ (Danışman)

ÖNSÖZ

Turizm, ülkelere sağladığı getiriler ile her geçen gün daha fazla önem arz eden bir sektör haline gelmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için yüksek istihdam sağlaması, yabancı döviz akışını arttırması ve ödemeler dengesinde düzenleyici bir rol oynaması turizm sektörünün önemini ortaya koymaktadır. Ekonomik büyüme sürecinde turizm gelirlerinin etkisi, turizmi kalkındırmaya yönelik politikaların şekillendirilmesi hususunda belirleyici bir faktördür.

Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada, tüm süreçlerde bana yardımcı olan ve katkılarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Bilal SAVAŞ'a, yardımlarından dolayı Öğr. Gör. Funda UNCU'ya ve bu süreçte en büyük destekçim olan Sinem PINAR'a teşekkür ederim.

Hayatım boyunca, aldığım tüm kararları sonuna kadar destekleyen babam Ferudun ÜLKER'e, annem Nilüfer ÜLKER'e ve kardeşim Zeynep ÜLKER'e de teşekkürü borç bilirim.

Barış ÜLKER

Diyarbakır, 2016

ÖZET

Turizm kaynaklı büyüme hipotezi, birçok ulusal ve uluslararası çalışmanın konusu olmuştur. Ancak, farklı ülkelere ait farklı veriler ve farklı yöntemler kullanılarak yapılan çalışmalarda bu hipotezin geçerliliği konusunda bir fikir birliğine ulaşılamamıştır. Bu çalışmada, Türkiye'nin turizm gelirlerine ve GSYİH'ine ait 1980 - 2014 periyodundaki yıllık veriler kullanılarak turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiş ve Türkiye'de turizm sektörünün ekonomik büyümedeki rolü araştırılmıştır. Bu araştırma için ARDL sınır testi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda hem turizm gelirleri ile GSYİH arasında uzun ve kısa dönemli bir ilişki olduğu saptanmış, hem de bu ilişkinin yönünün turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, Türkiye için hem turizm kaynaklı büyüme hipotezinin geçerli olduğu hem de turizm sektörünü kalkındırmaya yönelik politikaların kısa ve uzun dönemde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Turizm, Ekonomik Büyüme, ARDL Sınır Testi, Granger Nedensellik Testi

ABSTRACT

Tourism-led growth hypothesis has been investigated in several domestic and international studies. However, there is no consensus on the results of these studies since different countries with different data and different approaches are used for each study. In this study, the causality relationship between tourism and economic growth of Turkey researched by using annual data of tourism income and GDP between 1980 and 2014, and the role of tourism sector in economic growth are investigated. ARDL bounds test and Granger causality test are used for this study. According to the results, both short and long term relationships between tourism income and GDP are found, and there is also a unidirectional causality relationship from tourism income to GDP. The results also indicate that tourism-led growth hypothesis is valid, and the policies targeting development of tourism sector are efficient in both short and long term for Turkey.

Keywords

Tourism, Economic Growth, ARDL Bounds Test, Granger Causality Test

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
TABLO LİSTESİ ix
ŞEKİL LİSTESİ xi
KISALTMALAR xii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
TURİZMİN KAVRAMSAL BOYUTU
1.1. TURİZMİN TANIMI 3
1.2. MAKROEKONOMİK AÇIDAN TURİZM 3
1.2.1. Ekonomik Büyüme ve Turizm 4
1.2.2. İstihdam ve Turizm 6
1.2.3. Ödemeler Bilançosu ve Turizm 7
1.2.4. Doğrudan Yabancı Yatırım ve Turizm 9
1.2.5. Vergilendirme ve Turizm 10
1.2.6. Sürdürülebilirlik ve Turizm 12
1.2.7. Çevre ve Turizm 14
1.3. MİKROEKONOMİK AÇIDAN TURİZM 15
1.3.1. Turizm Talebi 15
1.3.2. Turizm Arzı 17
1.4. TURİZMİN MAKROEKONOMİK ETKİLERİNİN HESAPLANMASI 18
1.4.1. Hesaplanabilir Genel Denge (CGE) Modeli 18
1.4.2. Turizm Uydu Hesabı (TSA) Tanımı 19

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA TURİZM
2.1. TÜRKİYE'DE TURİZM 26
2.1.1. Türkiye'de Turizm Tarihi 26

2.1.2. Türkiye'de Turizm İstatistikleri 32
2.2. DÜNYADA TURİZM 46
2.2.1. Dünya Turizm Tarihi 47
2.2.2. Dünyada Uluslararası Turizmde Gelen - Giden Ziyaretçi Sayıları 47
2.2.3. Dünyada Uluslararası Turizm Gelirlerinin Ölçülmesi: 49
2.2.4. Destinasyonlara Göre Dünya Turizmi 52
2.2.5. Küresel Turizm Politikaları 55
2.2.6. Küresel Turizm Politikalarının Hedefleri 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZMİN MAKROEKONOMİK ÖLÇÜTLERİ VE LİTERATÜR

3.1. TURİZMİN MAKROEKONOMİK ÖLÇÜTLERİ 57
3.2. LİTERATÜR 58
3.2.1. Turizm Gelirleri ve GSYİH/GSMH 59
3.2.2. Turizm Harcamaları ve GSYİH/GSMH 66
3.3.3. Gelen Ziyaretçi Sayıları ve GSYİH/GSMH 69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METODOLOJİ

4.1. MODELİN OLUŞTURULMASI 77
4.1.1. Zaman Serisinin Tanımı 77
4.1.2. Durağanlık Analizleri 80
4.1.3. Durağanlık Testleri 86
4.2.2. Eşbütünleşme Analizleri 94
4.2.4. Nedensellik Analizleri 101

BEŞİNCİ BÖLÜM

UYGULAMA

5.1. VERİ SETİ, DÖNEMİ VE MODEL 105
5.2. ÇİZİM İNCELEMESİ VE SONUÇLARI 105
5.3. BİRİM KÖK TESTİ SONUÇLARI 110
5.3.1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları 110
5.3.2. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi Sonuçları 115
5.3.3. KPSS Birim Kök Testi Sonuçları 118

5.4. EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ SONUÇLARI 122
5.4.1. ARDL Sınır Testi Sonuçları 122
5.5. NEDENSELLİK TESTİ SONUÇLARI 130
5.5.1. Granger Nedensellik Testi Sonuçları 130

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 133
KAYNAKÇA 137

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: TSA Hesaplaması İçin Kullanılan Turizm ile İlgili Sektörler ve Diğer Sektörler Üretim Tablosu - ABD Doları 21
Tablo 2: Turizm ve Turizm Harcamaları Kategorileri 23
Tablo 3: Turizm Karakteristik Tüketim Ürünleri ve Aktiviteleri Listesi 24
Tablo 4: 2010 - 2014 Yılları Arasında Milliyetlerine Göre Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayıları 37
Tablo 5: 2014 Yılı Uluslararası Ziyaretçilerin Turistik Merkezlere Dağılımı 44
Tablo 6: 2014 Yılı Uluslararası Gelen Turist Sayısına Göre Ülkeler Sıralaması 53
Tablo 7: 2014 Yılı Uluslararası Turizm Gelirlerine Göre Ülkeler Sıralaması 54
Tablo 8: 2014 Yılı Uluslararası Ziyaretçi Sayılarına Göre Şehir Sıralaması 55
Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar 72
Tablo 10: Sahte Regresyon Analizi Örneği 86
Tablo 11: Logaritmik GSYİH Serisi Düzeyde ADF Birim Kök Testi Sonuçları 111
Tablo 12: Logaritmik GSYİH Serisi 1. Farkta ADF Birim Kök Testi Sonuçları 112
Tablo 13: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde ADF Birim Kök Testi Sonuçları 113
Tablo 14: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkta ADF Birim Kök Testi Sonuçları 114
Tablo 15: Logaritmik GSYİH Serisinin Düzeyde PP Birim Kök Testi Sonuçları 115
Tablo 16: Logaritmik GSYİH Serisinin 1. Farkta PP Birim Kök Testi Sonuçları 116
Tablo 17: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde PP Birim Kök Testi Sonuçları 117
Tablo 18: Logaritmik GSYİH Serisi Düzeyde KPSS Birim Kök Testi Sonuçları 118
Tablo 19: Logaritmik GSYİH Serisinin 1. Farkta KPSS Birim Kök Testi Sonuçları . 119
Tablo 20: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde KPSS Birim Kök Testi Sonuçları 120
Tablo 21: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkta KPSS Birim Kök Testi Sonuçları 121

Tablo 22: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait ARDL Sınır Testi Sonuçları 123
Tablo 23: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirleri İçin Gecikme Uzunluğu Belirlenmesi 125
Tablo 24: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi İçin Breush-Godfrey Seri Korelasyon LM Test Sonuçları..... 125
Tablo 25: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Dair Histogram – Normalite Testi Sonuçları 126
Tablo 26: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Dair Breusch – Pagan – Godfrey Heteroskedastisite Testi Sonuçları..... 126
Tablo 27: ARDL (3,2) Modeli İle Tahmin Edilen Uzun Dönem Katsayıları 127
Tablo 28: ARDL (3,2) Modeli İle Tahmin Edilen Hata Düzeltme Mekanizması..... 128
Tablo 29: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait ARDL (3,2) Modeli Tahmin Sonuçları 128
Tablo 30: Granger Nedensellik Testi Sonuçları 131

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: Uluslararası Turistlerin Sınıflandırılması 17
Şekil 2: 1965 – 2014 Yılları Arası Türkiye Turizm Gelirleri – (ABD Doları)..... 33
Şekil 3: 1965 – 2014 Yılları Arası Türkiye Turizm Gelirlerinin GSYİH'e Oranı (%).. 35
Şekil 4: 1980 – 2014 Yılları Arası Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçilerin Sayısı 36
Şekil 5: 2011– 2014 Yılları Arasında Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Gelirleri..... 38
Şekil 6: 2001– 2014 Yılları Arasında Çıkış Yapan Ziyaretçilerin Ortalama Harcaması39
Şekil 7: 2004– 2014 Yılları Arasında Türkiye'ye Giriş Yapan Vatandaş Sayısı..... 40
Şekil 8: 2003– 2014 Yılları Arasında Yurt Dışını Ziyaret Eden Vatandaş Giderleri 41
Şekil 9: 2009– 2014 Hane Halkı Yurt İçi Seyahat Harcamaları..... 42
Şekil 10: 1970– 2014 Yılları Arasında Türkiye'deki Konaklama Tesisleri Sayısı..... 44
Şekil 11: Uluslararası Turizm Gelen ve Giden Turist Sayıları..... 49
Şekil 12: Uluslararası Turizm Gelirleri – Cari - $US..... 51
Şekil 13: Uluslararası Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı 52
Şekil 14: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi Çizimi..... 107
Şekil 15: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi Çizimi..... 107
Şekil 16: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH ve Turizm Gelirleri Serileri Beraber Çizimleri 108
Şekil 17: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi Logaritmik Çizimi 108
Şekil 18: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi Logaritmik Çizimleri..... 108
Şekil 19: 1980 – 2014 Dönemi GSYH ve Turizm Gelirleri Serileri Logaritmik Çizimleri 109
Şekil 20: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi 1. Farkı Logaritmik Çizimleri 109
Şekil 21: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkı Logaritmik Çizimleri 109
Şekil 22: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH ve Turizm Gelirleri Serileri 1. Farkları Logaritmik Çizimleri 110
Şekil 23: CUSUM ve CUSUMQ Stabilite Testi Çizim Sonuçları..... 130

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Augmented Dickey-Fuller
AKTOB	Akdeniz Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği
ARDL	Auto Regressive Distributed Lag
CGE	Computable General Equilibrium
CUSUM	Cumulative Sum Control Chart
ELG	Export-Led Growth
FDI	Foreign Direct Investment
GSM	Küresel System for Mobile Communications
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
İTO	İstanbul Ticaret Odası
İZTO	İzmir Ticaret Odası
KPSS	Kwiatkowski – Phillips – Schmidt – Shin
LM	Lagrange Multiplier
NAPA	National Adaptation Programmes of Action
OECD	Organization for Economic Cooperation and Development
örn.	Örnek
PP	Phillips - Perron
TDGDP	Tourism Direct Gross Domestic Product
TDGVA	Tourism Direct Gross Value Added
TLG	Tourism-Led Growth
TSA	Tourism Satellite Account
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRSAB	Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
UNWTO	United Nations World Tourism Organization
WTO	World Tourism Organization
WTTC	World Tourism & Travel Council

GİRİŞ

Turizm, her geçen gün daha fazla büyüyen bir sektör olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Kavramsal açıdan bakıldığı zaman turizm, insanların eğlence, iş ve başka amaçlar için kendi olağan ortamlarından farklı bir yere seyahat etmeleri veya seyahat ettikleri bu yerlerde konaklamaları olarak tanımlanabilir. Ekonomik açıdan bakıldığında, turizmden elde edilen gelirlerin dış ödemeler dengesi, vergi gelirleri, döviz girdisi, istihdam ve gelir düzeyi gibi parametrelerde, ekonomik büyümeyi destekleyecek dikkate değer etkileri vardır. Bunun yanı sıra, farklı kültürler arasında etkileşimin en sık görüldüğü sektör olan turizm, ülkeler arasında köprü rolü oynamaktadır. Dünyadaki birçok ülke, turizmin ekonomik ve sosyal avantajlarını göz önünde bulundurarak bu sektörün gelişmesi adına farklı stratejiler uygulamaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında, özellikle 1980'li yıllardan sonra turizmin hızla gelişen ve ekonomide ciddi rolü bulunan bir sektör haline geldiği gözlemlenebilir. 1980'lerin başından itibaren Türkiye'nin izlemiş olduğu dışa açılma politikalarıyla birlikte turizm sektörüne yönelik yapılan teşvikler, bu sektörün hızlı bir gelişim göstermesini ve Türkiye'nin uluslararası ziyaretçiler tarafından tercih edilen bir ülke konumuna gelmesini sağlamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin elde ettiği turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Turizm ile ilgili en etkili politikaların 24 Ocak 1980 Kararları'ndan itibaren uygulandığı göz önünde bulundurularak, kullanılan veriler 1980 - 2014 periyodunu kapsamaktadır. Çalışmanın temel amacı turizm gelirleri ve gayrisafi yurt içi hâsıla arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığının sorgulanması, eğer bir eşbütünleşme ilişkisi varsa nedensellik testleri ile bu ilişkinin yönünün tespit edilmesidir. Uygulanmakta olan turizm politikalarının etkili bir biçimde yönlendirilmesi ve yeni geliştirilecek politikaların için analizlerin doğru yapılabilmesi için nedenselliğin yönü büyük önem arz etmektedir.

Nedensellik tespiti için zaman serisi analizi kullanılan bu çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde turizmin kavramsal çerçevesi incelenmektedir. Bu bölümde turizmin tanımı, turizmin makroekonomik ve mikroekonomik parametreleri ve bu parametrelerin GSYİH üzerindeki etkileri hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde turizm ile ilgili ölçütlerin Türkiye ve Dünya'daki değişimi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler hem turizmin gelişim sürecini ortaya koymakta hem de turizm politikalarının etkinliğini yansıtmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde turizmin makroekonomik ölçütleri ve GSYİH arasındaki ilişkiyi konu alan teorik çalışmalar açıklanmıştır. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler ve çalışmaların sonucunda ulaşılan veriler de bu bölümde yer almaktadırlar. Çalışmanın dördüncü bölümünde, bu çalışmanın yapılmasında kullanılan ekonometrik yöntemler hakkında teorik bilgiler bulunmaktadır. Çalışmanın beşinci bölümünde, turizm gelirleri ve GSYİH arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisinin araştırıldığı testler ve bu testlerin sonuçları ile ilgili yorumlar sunulmuştur. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise yapılan testler sonucunda ulaşılan veriler değerlendirilmiştir. Bu sonuçlar neticesinde bulunan verilen analizleri yapılmış ve bu değerlendirmeler çerçevesinde çeşitli politika önerilerinde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TURİZMİN KAVRAMSAL BOYUTU

1.1. TURİZMİN TANIMI

Turizm kavramının kökenini, Latincede dönme hareketini ifade eden ¨tornus¨ sözcüğü oluşturmaktadır. İngilizcedeki ¨touring¨ ve ¨tour¨ sözcükleri de buradan türetilmiştir. ¨Tour¨ sözcüğü dairesel bir hareketi, bazı site ve yörelerin ziyaretini, iş ve eğlence amacıyla yapılan yer değiştirme hareketini ifade eder. ¨Touring¨ kavramı ise, zevk için yapılan, eğitsel ve kültürel özellik gösteren seyahatler için kullanılır. Turizm ve turistik kelimeleri açıklanırken dikkat edilecek ilk husus, hareket ve geri dönüş olayıdır (Ünlüönen, Tayfun ve Kılıçlar, 2014: 16).

Turizm, küresel olarak başlıca sektörlerden biridir ve birçok ekonomide de temel bir sektör olarak rol oynamaktadır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Organizasyonu'na (UNWTO) göre turizm sektörü son 60 yılda devamlı bir büyüme ve çeşitlenme geçirmiş ve en hızlı gelişen sektörlerden biri haline gelmiştir. Bu dönem içerisinde artan destinasyon sayısı, turizm yatırımlarının büyümesini ve turizmin sosyoekonomik süreçlerde temel rol oynayan bir faktör haline dönüşmesini sağlamıştır. (UNWTO, 2008)

Turizmin ekonomiye katkısı; hem makroekonomik, hem de mikroekonomiktir. Bu çalışmada turizm gelirlerinin GSYİH büyüme üzerindeki etkileri araştırılacağı için, ağırlıklı olarak turizmin makroekonomik etkileri üzerinde durulacak, mikroekonomik kavramlar hakkında ise kısaca bilgiler verilecektir.

1.2. MAKROEKONOMİK AÇIDAN TURİZM

Turizm sektörü gelirleri, ülkelerin makroekonomik verileri üzerinde etki göstermektedirler. Bu etkiler olumlu olabildiği gibi olumsuz da olabilmektedirler.

Turizmin olumlu etkileri ödemeler dengesi, GSYİH veya istihdam gibi alanlarda görülürken; çevresel etkileri ve bu etkilerin getirdiği dışsal maliyetler olumsuz etkide bulunmaktadır. Turizmin makroekonomik etkileri aşağıdaki şekillerde sıralanabilir (United Nations Statistic Division, 2009):

- Ekonomik Büyüme
- İstihdam
- Ödemeler Bilançosu
- Doğrudan Yabancı Yatırım
- Vergilendirme
- Sürdürülebilirlik
- Çevre

Turizm sektöründeki hızlı büyüme, hanehalkı gelirlerini ve çarpan etkisiyle devlet gelirlerini artırırken, aynı zamanda ödemeler dengesinin iyileşmesini sağlamaktadır. Bu durum devletlerin turizmi destekleyici politikalara yoğunlaşmasına neden olmaktadır (Chou, 2013). Bunların yanı sıra, uluslararası turizm, firmalar ve uluslararası turizm destinasyonları arasındaki rekabetin artmasına yol açarak verimliliği artırır ve bu durum gelir artışını hızlandırıcı bir rol oynar (Bhagwati ve Srinivasan, 1979).

1.2.1. Ekonomik Büyüme ve Turizm

Turizm sektörünün başlıca makroekonomik etkisi, ekonomik büyüme üzerinedir. Son yıllarda, turizm harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, birçok ülkede kapsamlı bir şekilde araştırılmaktadır. Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi politika uygulayıcıları için önemli bir parametre olup, turizm sektörünün gelişmesini sağlayacak politikaların doğru bir şekilde uygulanması, üzerinde durulması gereken bir konu haline gelmiştir (Chou, 2013).

Turizm, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirme politikalarında önemli bir rol oynamaktadır. Birçok düşük gelirli ülkenin

doğal kaynaklarının turistik faaliyetler uygun olması, bu ülkelerde yeterli seviyedeki maaş ile hizmet sektöründe istihdam edilmeye hazır işgücünün varlığı, turizmi geliştirilmesi gereken bir sektör konumuna getirmiştir (Lejarraga ve Walkenhorst, 2013). Yine birçok gelişmekte olan ülkede, turizm başı çeken bir sektör haline gelmiştir. Bu ülkelerin en çok döviz girdisi ve istihdam sağlayan sektörü olarak işlev görmektedir. (Narayan, 2007). Örneğin, 2006 yılı World Travel and Tourism Council (WTTC) raporlarına göre, Fiji'de turizmin direkt ve dolaylı getirileri toplam GSYİH'ın %33,1'ini meydana getirmektedir (WTTC, 2006). Bu veri, geniş turizm potansiyeline sahip gelişmekte olan ülkelerde bu sektörün yarattığı olumlu etkiyi ortaya koymaktadır.

Turizm sektörünün ekonomik büyümeye olan etkisi turizm nedenli büyüme – *tourism-led growth* (TLG) hipotezi ile araştırılmaktadır. TLG, ihracat nedenli büyüme – *export-led growth* (ELG) hipotezinden türetilmiştir. ELG, ihracatın artırılmasının, ekonomik büyümeyi artıracağını öne süren bir hipotezdir. Buna göre, ekonomik büyüme hızı sadece ülke içindeki istihdam düzeyinin ve sermaye miktarının artırılması ile değil, aynı zamanda ihracat payını da genişletilmesi ile artırılabilir (Smith, 2001). İhracat sadece teknolojik bilgi ve yeteneklerin aktarılmasını sağlamaz (Kruger, 1980), aynı zamanda yabancı döviz baskısını azaltır ve bu baskının azalmasıyla birlikte sermaye ve ara mallarının ithalatında artışlar görülür (McKinnon, 1964). TLG hipotezi, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa dönemli ve uzun dönemli zamansal bir ilişkinin olup olmadığını araştırmaktadır. Bu hipotezin amacı, turizm ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü veya çift yönlü bir ilişkinin olup olmadığını bulmaktır (Brida ve Pulina, 2010). TLG hipotezi kapsamında yapılan araştırmalar ile turizm sektörünün sadece turistik küçük ada ülkelerinin değil (Brau ve Piglauru, 2007), aynı zamanda gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin büyümesinde de olumlu bir rol oynadığı ortaya konulmuştur (Paci ve Marrocu, 2013).

Turizm sektörünün GSYİH'yı artırarak yarattığı büyümenin hızlandırıcı etkisi, istihdam, ödemeler dengesi, doğrudan yabancı yatırımlar gibi çeşitli alanlarda kendisini göstermektedir. Bu veriler ile turizm arasındaki ilişki, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde açıklanacaktır.

1.2.2. İstihdam ve Turizm

Turizmin, hem üretimler sürecinde hem de bu üretimlerin sunumu sürecinde işgücünden yüksek miktarda faydalanan emek yoğun bir sektör olması nedeniyle istihdam yaratma imkânı diğer sektörlerden daha fazladır. Turizm sektöründe yapılan tüm tüketim ve yatırım harcamaları, hem doğrudan, hem de dolaylı olarak istihdam yaratılmasında yardımcı olmaktadırlar (Önder ve Durgun, 2007). Turizm sektöründe mekanik ve otomatik teknolojilerin kullanımının diğer sektörlere göre daha az olması nedeniyle bu sektör teknolojik gelişmelerin yol açtığı teknolojik işsizlikten daha az etkilenmektedir.

Turizm, temel olarak iki farklı şekilde istihdam imkânı yaratmaktadır. Bunlar; doğrudan istihdam ve dolaylı istihdamdır (Mathieson ve Wall, 1982).

Doğrudan İstihdam: Ziyaretçilere doğrudan olarak arz sağlayan iş alanlarında sağlanan istihdam, turizmin sağladığı doğrudan istihdamdır. Restoranlar, seyahat acenteleri, tur operatörleri, havayolu şirketleri gibi sektörler ziyaretçiler ile direkt olarak etkileşimde olup, doğrudan istihdam sağlamaktadırlar (UNWTO, 2014).

Dolaylı İstihdam: Turizm sektörüne dolaylı olarak arz sağlayan iş alanlarına hizmet veren diğer iş alanları vasıtasıyla sağlanan istihdam, dolaylı istihdamdır. Turizm alt yapısı inşaatında faaliyet gösteren inşaat şirketleri, restoranlara malzeme tedarik eden firmalar, hatta ve hatta uçak üreten firmalar dahi, turizm sektörünün yaratmış olduğu dolaylı istihdamdan faydalanmaktadırlar (UNWTO, 2014).

Turizmin istihdam üzerindeki etkileri çeşitli ekonometrik analizler ile ölçülmektedir. Farklı ülkeler için yapılan bu analizlerle, sektörün istihdam üzerindeki olumlu etkileri ortaya konulmuştur. Pavlic, Tolic ve Svilokos (2013) tarafından yapılan bir çalışmada, turizm sektörü tarafından yaratılan istihdamın Hırvatistan ekonomisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu ortaya konulmuştur. 2000 - 2012 periyodunda gelen ziyaretçi sayıları ile bu dönemdeki istihdam arasında hem kısa dönemli, hem de uzun dönemli bir ilişki olduğu görülürken, gelen ziyaretçi sayılarındaki artış, istihdamın

da artmasına neden olmuştur. 2012 yılında, Hırvatistan'daki 138.500 kişilik istihdamın doğrudan turizm sektörü tarafından sağlanmasının yanı sıra, bu rakam, ülkenin toplam istihdamının % 13,1'ini oluşturmaktadır (Pavlic, Tolic ve Svilokos, 2013). Benzer bir durum, Türkiye için de geçerlidir. 1980 – 2007 periyodu için yapılan bir çalışma, turizm gelirleri ile istihdam arasındaki kısa dönemli ve uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koyarken, turizm gelirlerinin artması ile beraber istihdamın da arttığı tespit edilmiştir (Önder ve Durgun, 2007).

Turizm sektörü tarafından yaratılan istihdamın en büyük dezavantajı ise mevsimlik olmasıdır. Özellikle Türkiye gibi turizmin şiddetli mevsimsel dalgalanmalar gösterdiği ülkelerde, yaratılan istihdam sürekli değil geçici olmaktadır. Bu durum, işsizlik oranlarının dönemsel olarak aşağı ve yukarı yönlü eğilimlerde trend sergilemelerine yol açar. Türkiye'deki yüksek oranlı turizm istihdamı, düşük ücretli, yarı zamanlı ve geçici bir karakter sergilemektedir (Bahar ve Kozak, 2008).

1.2.3. Ödemeler Bilançosu ve Turizm

Bir ülkenin, dünyanın diğer ülkeleri ile ticaret ve finansal akışlar da dâhil olmak üzere yaptığı tüm işlemlerin özetine "ödemeler bilançosu" adı verilir (Blanchard, 2006; 385). Turizm para akımları açısından, genellikle turist gönderen bölgelerde kazanıldıktan sonra tüketim dışı kalan ya da tasarruf edilen paranın ziyaret edilen bölgelerde harcanması olarak tanımlanır. Uluslararası turizm hareketlerinden elde edilen dövizler, ziyaretçilerin turizm aktivitelerini gerçekleştirdiği ülkelerde döviz arzını artırmakta, bu da ödemeler dengesi üzerinde olumlu bir rol oynamaktadır (İTO, 2007; 28).

Gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörünün katkısı, özellikle ödemeler bilançosu üzerinde görülmektedir. Bu ülkelerin genellikle kronik rezerv döviz sıkıntısı ile karşı karşıya olmaları, mal ve hizmetleri ithal etmek için gereken döviz kaynağı bulma konusunda zorlanmaları sonucunu doğurmaktadır. Turizm, rezerv döviz stokunu artırmak için önemli bir alternatiftir (Thano, 2015). Turizmin temel sektör olduğu birçok az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede uluslararası turizm gelirleri, cari işlem

açıklarının azaltılması ve negatif ödemeler bilançosu dengesinin iyileştirilmesi açısından hayati bir rol oynamaktadır (Oh, 2005).

Turizm sektöründen, özellikle de uluslararası ziyaretçilerden elde edilen gelirlerin ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi, birçok ülkede kendisini göstermektedirler. Arnavutluk'ta yapılan çalışmalar, turizm sektöründen elde edilen ihracat gelirlerinin son 10 yıldaki toplam servis ihracatının % 67 - % 74'lük kısmını oluşturduğunu göstermektedir. Bu büyüklükteki bir sektör, ülkeye doğrudan döviz akışı sağlamakta ve ödemeler bilançosuna olumlu katkıda bulunmaktadır (Thano, 2015). Türkiye'de, özellikle 1980'lerden itibaren, turizm sektörünün ödemeler bilançosu üzerindeki olumlu etkisi istatistikî olarak gözlemlenebilmektedir. Turizmden elde edilen kaynaklar, 2000 yılından bu yana en büyük gelir sağlayan ikinci tali hesap olarak yerini almıştır ve bu kaynaklar 1984 - 2012 yılları arasında meydana gelen ödemeler bilançosu açığının % 14 oranında azalmasını sağlamışlardır (Çelik ve diğ., 2013).

Ödemeler bilançosunun alt kategorilerinden biri, cari işlemler dengesidir. Cari işlemler dengesi, yurt dışında yerleşik ekonomik birimler arasındaki mal, hizmet ve mülkiyeti el değiştirmek kaydıyla oluşan parasal hareketleri gösterir (Eğilmez ve Kumcu, 2008: 242). İhracat ve ithalat arasındaki farka eşit olan net ihracat, cari işlemler dengesi olarak nitelendirilmektedir (Ünsal, 2013: 55). Turizm gelirleri, hizmet ihracatı kategorisinde değerlendirildiği için, cari işlemler dengesine doğrudan olumlu katkıda bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı, turizm sektörü cari işlemler açığının kapatılmasında etkin bir rol oynamaktadır.

Turizm gelirleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, bu iki değişken arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'nin 2003 - 2009 periyoduna ait çeyrek dönemlerindeki cari işlemler dengesi ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma, turizm gelirleri ile cari işlemler açığı arasında, hem kısa dönemli, hem de uzun dönemli ilişkinin varlığını göstermektedir (Alp ve Genç, 2015). Yine Türkiye için yapılan başka bir çalışma, turizm gelirleri ile cari açık arasında nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymakta, turizm gelirlerindeki artışın, cari açığın azalmasında pozitif bir etkisi olduğu sonucunu göstermektedir (Cihangir,

Erkan ve Harbalıoğlu, 2014). 2009 yılında başlayan Yunanistan krizinin başlıca nedenlerinden birisi olan cari işlem açıklarının daha geri dönülmez bir seviyeye gelmesini engelleyen başlıca sektör, turizm olmuştur. World Bank (2015) verilerine göre 2014 yılında Yunanistan'ın toplam ihracatının % 25,4'ünü oluşturan turizm, cari işlemler dengesi açıklarının kapatılmasında en büyük katkıyı sağlayan ikinci sektördür (Monokrousssos, 2014).

Cari işlemler açığın artmasının nedenlerinden biri, ithalatın artması ve ihracatın azalmasıdır. Yabancı ülkelerden gelen ziyaretçilerden elde edilen gelirlerin hizmet ihracatı olarak kabul edilmesinin yanı sıra, yabancı ülkelere giden vatandaşların, o ülkelerde yapmış olduğu harcamalar da hizmet ithalatı olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber, turizm faaliyetlerine ülke dışında iştirak eden vatandaşların harcamaları net ihracatı azaltıcı rol oynamakta, bu da cari işlemler açığının büyümesine neden olmaktadır. Turizmin olumsuz yönlerinden birisi de, cari işlemler açığının artmasına neden olan bir faktör olarak rol oynamasıdır. Avustralya'da yapılan bir çalışma, Avustralya vatandaşlarının yurt dışı tatil harcamalarının artmasının, cari işlemler açığının büyümesine neden olduğunu ortaya koymuştur. 1997 yılından 1998 yılına gelindiğinde artan yurt dışı turizm aktiviteleri sonucunda % 6,3 oranında azalan net turizm gelirleri ile beraber, cari işlemlerdeki açık da % 12,4'lük bir oranda büyümüştür (Walterskirchen, 1998).

1.2.4. Doğrudan Yabancı Yatırım ve Turizm

Bir ülkedeki bir firmanın, başka bir ülkeye yaptığı doğrudan yatırımlara, doğrudan yabancı yatırım denir. Doğrudan yabancı yatırımın en önemli özelliği, sadece kaynakların yatırımın yapıldığı ülkeye aktarılması değil; aynı zamanda bu kaynakların yönetiminin de elde tutulmasıdır. Yatırımcıların, ana ortağa karşı sadece finansal yükümlülükleri yoktur, aynı zamanda bu şirketler organizasyonun bir parçasıdır (Krugman ve Obstfelt, 2006: 157). Doğrudan yabancı yatırım, diğer ulusal yatırımları engellemediği sürece ekonomik büyümeye destek olmasının yanı sıra, gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan ülkelere birikmiş olan teknolojinin, bilginin ve know-

how [1] 'ın aktarılmasını sağlamaktadır (Iwasaki ve Tokunaga, 2013). Bu durum gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerine pozitif katkı sağlamaktadır.

Turizm, doğrudan yabancı yatırımların sıklıkla görüldüğü bir sektördür. Turizmdeki doğrudan yabancı yatırım, hem turizmin sektörel olarak gelişmesini sağlamakta hem de turizmdeki sermaye mallarının artışına imkân vermektedir (WTO, 2005). Turizm sektöründeki doğrudan yabancı yatırım, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki kalkınma farklılıklarının azatılmasında yardımcı rol oynamaktadır (Samimi, Sadeghi ve Sadeghi, 2013). Aynı zamanda, turistik bölgelere sahip olmasına rağmen, bu bölgeleri cazip hale getirecek yatırım sermayesine sahip olmayan ülkelerde, doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde yatırımlar yapılmakta ve bu yatırımlar, ülkelerin turizm gelirlerinin artışına önemli bir katkıda bulunmaktadırlar.

Turizm sektörüne gelen doğrudan yabancı yatırımların etkisi gelişmekte olan birçok ülkede kendisini göstermiştir. Tunus, Mauritius, Dominik Cumhuriyeti gibi, günümüzde turistler tarafından sıklıkla tercih edilen ülkelerde turizm sektörünün kalkınmaya başlamasında bu yatırımların rolü oldukça etkili olmuştur. WTTC (2016) raporlarına göre, Mauritius'da turizm sektörü GSYİH'nin % 26,3'ünü oluştururken, toplam istihdamın % 28'lik kısmı da turizm sektörü tarafından yaratılmaktadır. 1990'lı yılların ilk yarısında, bu ülkeye yapılan toplam yatırımların yaklaşık üçte birinin turizm sektörü ile doğrudan bağlantılı olması, doğrudan yabancı yatırımların hem sektörel kalkınmadaki, hem de ekonomik büyümedeki etkisini ortaya koymaktadır (United Nations, 2007).

1.2.5. Vergilendirme ve Turizm

Uygulanmakta olan birçok kamu politikası turizm üzerinde etkili rol oynarken, bu kamu politikalarından en önemlisi vergilendirmedir. Öncelikle, mali sistemde yaratacağı potansiyel kazanç, daha sonra da sosyal olarak kabul edilebilirliği turizm vergilendirmesine önem kazandırmaktadır. Ayrıca, turistler tarafından kullanılan kamu

[1] Know-how, tam Türkçe karşılığı olmasa da "bir şeyi yapabilme bilgisi" olarak ifade edilen terimdir.

mal ve hizmetleri göz önüne alındığında, turizm sektöründeki vergilendirme bu mal ve hizmetler için ikame fiyat etkisi oluşturur (Gago ve diğ., 2006).

Turizmin GSYİH içindeki payı arttıkça, bu sektör aracılığı ile elde edilen gelirler daha fazla önem kazanmaktadır. Gelişmiş ülkelerin toplam vergi gelirlerinde turizm vergileri, yaklaşık % 10'luk bir kısmı oluşturmaktadır. Ekonomisi turizme dayalı olan gelişmekte olan ülkelerde ise bu oran % 50'ye kadar çıkmaktadır (WTO, 1998). Turizm sektörünün giderek büyümesi, devletlerin turizm sektörü vergilendirme politikalarını şekillendirme konusunda daha hassas davranmalarına yol açmaktadır.

UNWTO tarafından 1998 yılında yapılan bir çalışmada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin toplamda 45 farklı turizm kaynaklı vergilendirme uyguladıkları tespit edilmiştir. Bu vergiler 5 genel başlık altında sınıflandırılabilir. Bunlar; havaalanı ve havayolu vergileri, otel ve diğer konaklama vergileri, karayolu ulaşım vergileri, yiyecek ve içecek vergileri ve turizm servis sağlayıcı vergileridir.

Genel perspektiften bakıldığında, turizm sektörü aracılığı ile yapılan vergilendirme uygulamalarının birçok olumlu yönü bulunmaktadır. Devletin daha fazla vergi geliri elde etmesi ile bu gelirlerin turizmin kalkınması için gerekli altyapı hizmetlerinin sağlanmasında kaynak olarak kullanılması, turizm sektörü vergilendirmesinin ülke ekonomisinde en temel faydasıdır (OECD, 2014: 73):

Turizm sektörü vergilendirmesi, turistik bölgelerin çekiciliğinin ve rekabet gücünün artırılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, vergi politikalarının sağlıklı işleyebilmesi için, uygulanmada olan bu politikaların detaylı bir şekilde izlenmesi, değerlendirilmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir. (OECD, 2014: 74). Plansız ve düzensiz vergilendirme kısa dönemde fayda sağlasa dahi, uzun dönemde ülkelerin ekonomileri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Turizm vergilendirmesi, çeşitli turistik ve altyapı hizmetlerine kaynak sağladığı için genel anlamda olumlu olarak değerlendirilse de, bu vergilendirme politikalarına karşı çeşitli argümanlar da bulunmaktadır. (Dwyer, Forsyth ve Dwyer, 2010: 564)

Vergi oranlarının artması, kısa dönemde vergi gelirinin artması ile sonuçlanır. Ancak, artan vergiler ikame etkisinin yoğun olduğu turizm sektöründe talebin başka ülkelere yönelmesine neden olabilir. Talepte meydana gelen azalmalar, sadece toplam gelirlerin azalması ile sonuçlanmaz aynı zamanda istihdam azalmasına da yol açar. Burada dikkate alınması gereken, net kazançtır. Vergi oranlarındaki aşırı artış, özellikle esnekliği yüksek olan turizm talebi çeşitlerinde, toplam gelirin, vergi geliri miktarındaki artıştan daha fazla azalmasına yol açacaktır ve bu durum net gelirin azalması şeklinde sonuçlanacaktır. Yani vergi kaynağı azalacaktır.

Turizm sektörü, daha önceki bölümlerde bahsedildiği üzere çarpan etkisi ile ekonomiyi etkilemektedir. Turizm gelirlerinin azalması sadece turizm sektörünü etkilemez. Turizm sektörünün diğer sektörler üzerindeki pozitif dışsallık etkisi büyüktür. Yani bu sektörden birçok başka sektör de fayda sağlamaktadır. Böyle bir durumda turizm sektöründen dolaylı olarak faydalanan sektörler de zarar göreceklerdir. Turizmin hizmet ihracatı olduğu gerçeği göz önüne alındığında, turizm gelirlerinin azalması, net ihracatın azalmasına neden olacaktır. Bu durum GSYİH üzerinde ilave bir daraltıcı etkinin ortaya çıkması ile sonuçlanacaktır. Bu nedenle, turistik faaliyetlerin vergilendirilmesi politikaları uygulanırken, net kazancın azalmasına neden olacak oranda ağır vergilerin konulması olumsuz bir etki yaratacaktır.

1.2.6. Sürdürülebilirlik ve Turizm

Sürdürülebilirlik, insanların kendi ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama olanağını tehlike altına atmadan karşılaması olarak tanımlanabilir (WCED, 1987). Sürdürülebilirlik sadece çevresel değil, hem sosyal hem de ekonomik olmak üzere farklı alanlarda da etkilidir. Üç sütun modeline göre, sürdürülebilirliğin temelini ekonomi, çevre ve sosyal eşitlik oluşturmaktadır (Jenkins ve Schröder, 2013; 23). Tüm sektörlerdeki kalkınmanın sürdürülebilir olması, ülkelerin temel hedeflerinden birisi olarak başı çekmektedir. 2015 yılında Uluslararası Bilim Konseyi ve Uluslararası Sosyal Bilimler Konseyi tarafından belirlenen ve sürdürülebilir kalkınmanın temel hedefleri olan on yedi maddeden sekizi, doğrudan ekonomi ile ilgilidir. Buna göre hedef; sürdürülebilir, herkesi kapsayan ve devamlı bir ekonomik

büyüme sağlayarak, herkes için üretken ve adil iş imkânları yaratmaktır (ICSU ve ISSC, 2015).

Turizm sektörü, diğer sektörler gibi sürdürülebilirlik konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilir turizme göre, bir bölgeyi ziyaret eden turist, o bölgenin çevresi, toplumu ve ekonomisi üzerinde sadece pozitif etkiler yaratmalıdır. Ekonomik olarak turizm sektörünün sürdürülebilirliği, bölgesel ekonomiyi güçlendirecek faaliyetlerde bulunmak olarak tanımlanabilir (http://traveltips.usatoday.com/meaning-sustainable-tourism-2297.html, Erişim Tarihi: 13.05.2016). Sürdürülebilir turizmin temel prensipleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Tosun, 2001):

- Yerel turizm bölgelerinin ihtiyaçlarını karşılamalıdır.
- Eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmalıdır.
- Ziyaret edilen bölgelerdeki yerel insanların özgüveni artıracak ve onların beşeri sermayesine katkıda bulunacak gerekli ortamın oluşmasını sağlamalıdır.
- Hem bölgesel hem de ulusal ekonomik büyümeyi hızlandırmalıdır.
- Ulaştığı hedeflerin tümünü, gelecek nesillerin de faydalanabileceği bir şekilde kalıcı olarak sağlamalıdır.

Sürdürülebilir turizm, 1980'li yıllarda küçük ölçekli ve alternatif turizm olarak ele alınmış ve eko-turizm gibi aktivitelerle desteklenmiştir (Dernoi, 1981). Ancak, bu türdeki alternatif turizm seçeneklerinin ulusal değil, sadece bölgesel ekonomik kalkınma üzerinde etkili oldukları ve ana akım turizm problemlerine kısmi olarak çözüm sağladıkları görülmüştür (Jafari, 2001). Birçok firma ve organizasyon, uzun dönemli sürdürülebilir ve ekonomik büyümeye geniş perspektifte fayda sağlayacak yöntemler yerine, kısa dönemli üretimi ve gelirleri arttıracak yöntemler uyguladığı için, turizmin sürdürülebilirliği etkili olamamıştır (Weaver, 2012).

Turizm, özellikle gelişmekte olan ülkelerde istihdamı arttırıcı ve ödemeler bilançosunu iyileştirici etkilerde bulunduğu için, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamanın temeli, sürdürülebilir bir turizm kalkınması sağlamaktan geçmektedir. Buna göre,

izlenen turizm politikaları her ne kadar kısa dönemde fayda sağlayacak şekilde yapılandırılsa da, bu politikaların uzun dönemli yatırımlar ile desteklenmesi gerekmektedir (Tosun, 2001).

1.2.7. Çevre ve Turizm

Çevre ve turizm her ne kadar sürdürülebilirlik kapsamında incelenebilecek bir konu olsa da, turizm sektörünün çevre üzerindeki etkileri ve bu etkilerin yarattığı ekonomik maliyetler ayrı bir başlık altında incelenmelidir. Turizmin sektörünün çevre üzerindeki olumsuz etkileri ve bu olumsuz etkilerin neden olduğu maliyetler, üzerinde en çok durulan konulardan birisi olmaktadır.

Turizm sektörünün çevre üzerindeki başlıca olumsuz etkisi, karbon ayak izidir. Karbon ayak izi, bir birey, bir olay, bir organizasyon veya bir ürün tarafından ortaya çıkarılan sera gazı emisyonunun toplamına verilen addır (Ecometrica Press, 2008). Turizm karbon ayak izinin araştırılması, turizm sektörünün dışsal etkisi olarak son yıllarda hem bölgesel, hem de ulusal birçok araştırmanın konusu olmuştur (Sun, 2014). Kyoto Protokolü ve Kopenhag Kriterleri çerçevesinde tüm ülkelerin emisyon değerlerini düşürme yükümlülüğü altına girmesi, turizm de dahil olmak üzere birçok sektörde uygulanan kalkınma politikalarının çevresel olumsuz etkileri azaltacak şekilde yapılandırılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Turizmin neden olduğu çevresel etkiler, özellikle küçük adalar gibi turizm sektörünün başı çektiği ve doğal kaynakların çok çabuk zarar görebileceği ülkelerde şiddetli bir şekilde görülmektedir (SPREP, 2009). Çevresel etkilerin telafi edilmesinin yüksek maliyetli olması, devlet kaynakları üzerinde baskı yaratırken (Wong, Lacy ve Jiang, 2012), turizmin yarattığı ekonomik getirilerin azalmasında da doğrudan rol oynamaktadır.

İklim değişikliğine adaptasyon maliyetleri oldukça yüksektir. Bu yüksek maliyetler, özellikle gelirlerinin büyük bir kısmını turizmden sağlayıp, doğal hayatı hassas olan küçük ekonomilerde ağır yükler yaratmaktadırlar. Bu konuda, özellikle

Pasifik Adalarını kapsayan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Birleşmiş Milletler'in NAPA Projesi kapsamında çevre koruması için Samoa'ya uygulanan dokuz acil projenin maliyeti 7,8 milyon ABD Doları olmuştur (Agrawala ve diğ., 2008). İklim değişikliği dolayısıyla, Pasifik bölgesinde 2030 yılına kadar deniz seviyesinin yaklaşık olarak 9 cm yükselmesi beklenmekte ve sadece kıyı koruması için gerekli olan bütçenin yaklaşık olarak 1,08 milyar ABD Doları olacağı hesaplanmaktadır (Nicholls, 2007).

Turizmin çevre üzerinde neden olduğu negatif dışsallığın azaltılmasını amaçlayan eko-turizm, turizm sektörünü büyütmek için doğa kaynaklarını sıklıkla kullanan Türkiye için de gittikçe artan bir önem taşımaktadır. Türkiye'deki eko-turizm faaliyetleri, çeşitli organizasyonlar ile desteklenmektedir. 2003 yılında Çevre ve Orman Bakanlığı'na bağlı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından Eko-turizm Komitesi kurulmuştur. Bu komite tarafından doğaya zarar vermeyecek dağ yürüyüşü, rafting, kampçılık gibi turizm faaliyetleri desteklenmiş ve bu faaliyetler için sertifikalar verilmiştir (Doğan, 2012). Türkiye'nin 2023 yılı Turizm Strateji Planı'nda eko-turizm faaliyetlerinin artırılması, temel hedefler arasında yer almaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007).

1.3. MİKROEKONOMİK AÇIDAN TURİZM

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki her ne kadar makroekonominin alanı olsa da, büyümenin ortaya çıkmasını sağlayan etmenler, mikro boyutlu ekonomik faktörlerin bir araya gelmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, turizm faaliyetlerinin gerçekleşmesinde temel rol oynayan turizm talebi ve turizm arzı konularında temel bilgiler aşağıdaki başlıklarda verilmiştir.

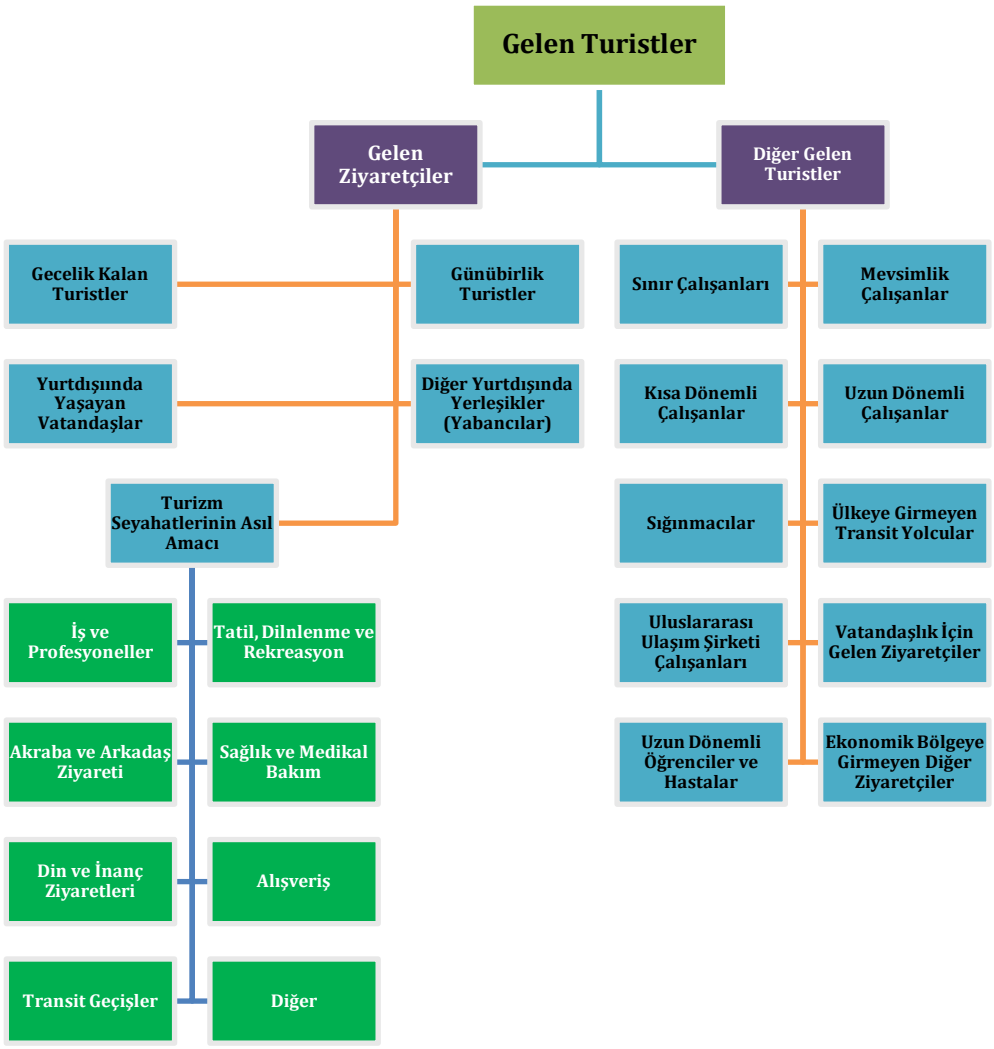
1.3.1. Turizm Talebi

Turizm talebi, yeterli satınalma gücüne ve boş zamana sahip olan, belirli hedef doğrultusunda turistik mal ve hizmetlerden faydalanmak isteyen kişi ya da kişiler topluluğu tarafından oluşturulan talep olarak tanımlanmaktadır (İçöz, 1998: 86). Turizm talebine yönelik kavramsal tanımlamalar; seyahat etme isteği, geçici sürelerde

konaklama durumu, yeterli satınalma gücü ile desteklenmiş seyahat isteği, seyahati gerçekleştirebilecek boş vaktin olması ve turistik işletmelerin ürettiği mal ve hizmetlerden faydalanma ekseninde değerlendirilmektedir (Özkök, 2014: 53).

Turizm talebi incelenirken göz önüne alınması gereken farklı parametreler bulunmaktadır. Öncelikle, turizm talebini etkileyen çeşitli faktörler vardır. Bunun yanı sıra, turizm talebinin esnekliği, bu sektör ile ilgili öngörülerde bulunabilmek adına dikkat edilmesi gereken hususlardan biridir. Turizm talebinin modellenmesi, uluslararası turizm girişlerinin ölçümü ve turizm talebinin tahmini turizm politikalarının ortaya çıkmasında önemli etmenlerdir.

Turizm talebini oluşturan tüketiciler, ulusal ziyaretçiler ve uluslararası ziyaretçiler olarak ikiye ayrılır. Ulusal ziyaretçiler, kendi yaşadıkları ülke içinde seyahat eden turistlerdir. Uluslararası ziyaretçiler ise, kendi yaşadıkları ülkeden başka ülkelere seyahat eden turistlerdir. Uluslararası turistlerin aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

Şekil 1: Uluslararası Turistlerin Sınıflandırılması

Kaynak: UNWTO, 2008

1.3.2. Turizm Arzı

Turizm arzı, bir dizi doğal ve insan yapısı çekim faktörleri ile turiste doğrudan veya dolaylı olarak sunulan mal ve hizmetlerin tümü olarak ifade edilebilir (Dinçer, 1993: 17). Diğer bir ifade ile; belli şartlar altında, belli bir zamanda ve belli bir fiyata, bir ülkenin veya bir bölgenin, turistlere satmaya çalıştığı ya da turistlerin hizmetine sunduğu turistik zenginliklerin tamamıdır (Sezgin, 1995: 44).

Ekonomik teoriye göre, fiyat ile arz arasında pozitif bir ilişki vardır. Yani, fiyat yükseldikçe, firmalar daha fazla firma arz sağlamaya gönüllü olur. Aynı durum turizm

arzı için de geçerlidir. Turistik ürünlerin fiyatı yükseldikçe, bu ürünleri tedarik eden firmaların sayısı artacaktır.

1.4. TURİZMİN MAKROEKONOMİK ETKİLERİNİN HESAPLANMASI

Turizmin ekonomi üzerindeki etkileri çeşitli yöntemler ile hesaplanmaktadır. Bu hesaplamalarda temel olarak kullanılan iki yöntem kullanılmaktadır. Bunlardan ilki Hesaplanabilir Genel Denge – *Computable General Equilibrium* (CGE) Modeli, diğeri ise sadece turizm sektörü ile ilgilenen Turizm Uydu Hesabı – *Tourism Satellite Account* (TSA) Modeli'dir.

1.4.1. Hesaplanabilir Genel Denge (CGE) Modeli

CGE, bir dizi eşitliğin kullanılması ile çeşitli politika, teknoloji veya dışsal faktörlerin ekonomi üzerindeki etkisinin hesaplanmasını sağlayan ekonometrik bir modeldir (Wright, 2011). CGE modeli ilk defa Norveçli ekonomist Leif Johansen tarafından 1960 yılında literatüre sunulmuş olup, çeşitli sektördeki değişikliklerin ekonomi üzerindeki etkilerinin hesaplanması için kullanılmıştır (Dixon ve Rimmer, 2010).

CGE modelleri, turizm sektöründe uygulanan farklı politikaların ekonomi üzerindeki toplam etkilerinin tespit edilmesi için kullanılmaktadırlar. Bu modellerin bir kısmı, turizmin vergilendirmesi gibi sadece belirli turizm politikalarının veya bazı ekonomik faktörlerin etkilerinin tespit edilmesi için kullanılır (Meng, Siriwardana ve Pham, 2013). Örneğin, turizm vergilendirmesi ile altyapı yatırımları arasındaki ilişkinin araştırılması için CGE modelinin kullanılması (Kweka, 2004), bu modelin belirli turizm politikalarının, belirli ekonomik kalkınma parametreleriyle ilişkisinin ortaya koyulması için kullanılmasının bir örneğidir. Turizm politikalarının, ekonomik kriterler üzerinde olan etkilerinin yanı sıra, toplam turizm gelirlerinin, GSYİH üzerindeki etkisi de CGE modeli ile belirlenebilmektedir. Turizm gelirlerinin Fiji'nin GSYİH'si üzerindeki etkisini araştıran bir çalışmada CGE modeli kullanılmış ve % 10'luk turizm harcaması artışının toplam GSYİH'i % 0,5 artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, artan turizm

harcamalarının ödemeler bilançosu üzerinde % 0,70, reel ulusal refah seviyesi üzerinde % 0,67'lik bir iyileşme sağladığı ortaya konulmuştur (Narayan, 2003). Çin üzerinde yapılan benzer bir çalışmada, GSYİH'in % 1,64, hane halkının % 1,40 ve istihdamın % 1,0'lik kısmının uluslararası turizme bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Oosterharven ve Fan, 2006). Türkiye için de girdi-çıktı analizlerinin ve CGE modellemelerinin kullanıldığı ve turizm sektörünün ekonomiye olan toplam katkılarının hesaplandığı çalışmalar yapılmıştır (Sarıışık ve diğ., 2011).

CGE modeli, geleceğe yönelik öngörülerin yapılması için de kullanılmaktadır. İskoçya'da turizm sektörünün uzun dönemde ortaya çıkaracağı döviz kuru değişiklikleri, gelirler ve pozitif şoklar CGE modellemesi ile hesaplanmıştır (Blake, ve diğ., 2006). Çalışmada elde edilen sonuçlar uygulanabilecek turizm politikaları üzerinde büyük önem taşımaktadırlar.

CGE aynı zamanda, dışsal faktörlerin turizm sektörü üzerindeki etkilerinin hesaplanması için kullanılan temel modellerden birisidir. ABD'de yaşanan 11 Eylül olayının turizm sektörü üzerindeki etkisi CGE yöntemi ile hesaplanmıştır (Blake ve Sinclair, 2003). 2008 Dünya Finans Krizi'nin Singapur turizmi üzerindeki etkileri ve bu etkilerin yarattığı sorunlara karşı uygulanan çözüm politikalarının etkinliği, CGE modeli kullanılarak araştırılmıştır (Meng ve diğ., 2010).

1.4.2. Turizm Uydu Hesabı (TSA) Tanımı

TSA, sadece turizm ile ilgili araştırmalarda kullanılan bir hesaplama modelidir. Bundan dolayı TSA Modeli kullanılarak yapılan hesaplar, turistik bölgedeki tüm ekonomik faaliyetleri kapsamaz. Sadece bu bölgedeki ziyaretçilerin ekonomik aktiviteleri ve katkıları TSA hesaplamalarına dâhil edilir (Frecthling, 2009).

TSA Modeli, ulusal hesaplarda yer alan sektörlere dayanır. Buna göre uydu hesapları, her bir malın veya sektörün turizm sektörüne yaptığı satışın yüzdesini hesaplar. TSA Modeli'nde bu rakamlar, turistlerin toplam harcamalarının hesaplanması için kullandıktan sonra bu harcamaları ulusal hesaplarda yer alan farklı sektörler üzerine

dağıtır (Dwyer, Forsyth ve Dwyer, 2010: 241). Örnek vermek gerekirse, konaklama harcamalarının % 90'ını, havayolu harcamalarının % 30'unu, yer taşımacılığı harcamalarının % 15'ini, perakende satışlarının % 10'unu turizm harcamaları oluşturur şeklinde bir sonuca varılır. Bu çıktılar hesaplandıktan sonra tekrar toplanır ve turizmin ekonomiye olan toplam katkısına ulaşılır.

2000 yılında yayınlanan TSA Araştırma Yöntemi Metodolojisi kaynağına göre, TSA Modeli aşağıdaki bilgileri sağlamaktadır (TSA: RMF, 2008):

- Turistik harcama yapan kişilerin yarattığı para akışının izlenmesini sağlar.
- Turizm ile alakalı sektörlerin tanımlanmasını ve açıklanmasını sağlar.
- Turizm ve diğer ekonomik aktiviteler arasındaki bağlantının açıklanmasını sağlar.
- Turistlerin hangi sektörlere harcama yaptığını ve bu harcamalardan dolaylı olarak hangi sektörlerin yararlandığını ortaya koyar.
- Makroekonomik kümelenmeyi sağlar ve bu da turizmin GSYİH'a olan katkısının hesaplanmasında yardımcı olur.
- Turizm üretim hesapları ile ilgili verileri sağlar, bu da istihdam ve diğer üretim faaliyetleri arasındaki bağlantıyı açıklar.
- Ekonomik veriler ve parasal olmayan turizm aktiviteleri arasındaki bağlantının ortaya konulmasını sağlar.

TSA hesaplamalarında kullanılan ulusal hesap tablosu örneği aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

Tablo 1: TSA Hesaplaması İçin Kullanılan Turizm ile İlgili Sektörler ve Diğer Sektörler Üretim Tablosu – ABD Doları

Ürünler	TURİZM SEKTÖRLERİ										Toplam Turizm Sektörleri	Turizmle Bağlantılı Sektörler	Belirtilmemiş Sektörler	Toplam
			Yolcu Taşımacılığı					Seyahat Acentaları, Tur Operatörleri, Turist Rehberleri	Rekreasyon, Eğlence ve Kültürel Servisler	Perakende Ticaret				
	Oteller ve Benzerleri	Restoranlar ve Benzerleri	Raylı	Karayolu	Su	Hava	Ulaşım Araçları Kiralama							
A. Belirli Ürünler														
Karakteristik Ürünler														
Konaklama														
Oteller ve Diğer Konaklama Servisleri	24,082	2										24,084	4	24,114
Sahibi Olunan İkinci Evler veya Ücretsiz Konaklama														
Yiyecek ve İçecek Sunma Servisleri	3,017	118,669										121,686	129	125,117
Yolcu Taşımacılığı												1,553		
Şehirlerarası Demiryolu Taşıma			1,153									86,695		1,553
Karayolu Taşıma				86,695								29,848		86,695
Su Yolu Taşıma					29,848							47,973	546	29,848
Havayolu Taşıma						47,973						3,067		48,532
Seyahat Acentaları, Tur Operatörleri ve Turist Rehberleri								3,067				3,097		3,067
Ulaşım Araçları Kiralama				1,058			2,040					55,014		3,699
Rekreasyon, Eğlence ve Kültürel Servisler	1,647			200					53,168	139		139	8,795	55,816
Alışveriş									8,893	17,579		26,472	2,172,439	9,367
B. Belirtilmemiş Ürünler	2,051	2,119		36,989	152	19	266			-		41,595	6,029	2,259,103
Cari Üretici Fiyatlarıyla Toplam Çıktı	**30,797**	**120,790**	**1,153**	**124,942**	**30,000**	**47,992**	**2,306**	**3,067**	**62,061**	**17,718**		**441,223**	**2,187,942**	**2,646,911**
1. Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık Ürünleri	1,553	11,010			363						12,926	1,773	320,534	348,159
2. Cevher ve Mineraller	3	79									82	4,008	75,642	79,814
3. Elektrik, Gaz ve Su	1,615	1,815	118	935	194	287	25	56	1,400	371	6,615	35,224	85,753	134,408
4. İmalat	4,977	45,167	391	44,047	8,412	13,395	644	140	2,804	394	120,370	129,798	838,675	1,209,214
5. İnşaat	139	6		161	169	50	25	1	148	12	710	4,768	27,156	33,345
6. Ticaret Servisleri, Restoran ve Otel Servisleri	776	4,044	53	5,921	848	12,300	54	60	2,799	262	27,118	29,757	136,250	220,242
7. Taşıma, Saklama ve İletişim Servisleri	510	1,046	103	1,645	2,095	1,484	49	989	693	1,126	9,729	93,520	93,520	206,509
8. İşletme Servisleri	1,928	693	77	2,182	3,497	6,516	235	562	2,337	1,034	19,060	118,357	122,388	278,866
9. Toplum, Sosyal ve Kişisel Servisler	579	87	24	3,259	556	44	41	30	10,639	110	14,868	8,952	46,955	86,144
Toplam Ara Malı Tüketimi (Alıcı Fiyatlarıyla)	**12,080**	**63,947**	**766**	**58,150**	**16,134**	**34,076**	**1,073**	**1,838**	**20,820**	**3,309**	**211,478**	**426,157**	**1,746,873**	**2,596,701**
Temel Fiyatlarla Aktivitelerin Gayri Safi Katma Değeri	**18,715**	**57,243**	**788**	**66,591**	**13,867**	**13,917**	**1,242**	**1,230**	**41,241**	**14,409**	**229,744**	**1,761,785**	**3,891,436**	**5,886,846**
Çalışanların Telafisi	7,044	25,998	583	32,868	4,560	4,592	550	679	13,651	3,375	93,901	477,779	1,391,564	1,993,528
Üretimdeki Diğer İkamelerin Vergisi	1,690	4,721	13	3,674	657	890	36	59	5,330	905	17,975	113,996	185,537	315,582
Değer Düşüşü	2,531	4,333	93	13,084	1,508	4,238	113	129	2,889	832	29,749	131,707	257,492	424,517
Toplam Faaliyet Fazlası	7,451	22,192	98	16,965	7,642	4,197	543	363	19,371	9,298	88,119	1,038,302	2,058,843	3,153,219
Ara Toplam	**18,716**	**57,244**	**787**	**66,591**	**14,367**	**13,917**	**1,242**	**1,230**	**41,241**	**14,410**	**229,744**	**1,761,784**	**3,893,436**	**5,886,846**

Kaynak: United Nations, 2001

1.4.2.1. Talep Yönünden TSA Kavramı

TSA Modeli, turizmin ekonomiye olan katkılarını incelerken, duruma farklı yönleriyle yaklaşır. Bunlardan ilki, talep yönüdür. TSA Modeli, talep yönünden turizm harcamalarını incelerken normal turizm talebinin ötesine geçer. Sadece turizm ürünlerinin ve hizmetlerinin satın alınması için ödenen miktar değil; aynı zamanda parasal işlemler, kişilerin kendine ait yerlerde konaklaması durumunda bu konaklama için satın aldıkları hizmetler ve turizmin sosyal aktarımları da TSA Modeli'nin talep yönünden inceleme alanındadırlar (TSA - RMF, 2008: 12).

TSA hesaplamalarında kullanılan en önemli iki kavram; Turizm Direkt Gayrisafi Katma Değer – *Tourism Direct Gross Value Added* (TDGVA) ve Turizm Direkt Gayrisafi Yurt içi Hâsıla – *Tourism Direct Gross Domestic Product*'tır (TDGDP). Turizm sektörü, farklı sektörler ile sürekli olarak etkileşim halindedir. TDGVA hem yerel hem de uluslararası turizm aktivitelerinin farklı sektörlere eklemiş olduğu katma değer miktarının ölçülmesi için kullanılır (Philippine Statistics Authority, 2015). TDGDP ise doğrudan GSYİH ile karşılaştırma yapma imkânı sunar. Bu veri, turizm sektörünün GSYİH'e yapmış olduğu doğrudan katkıyı göstermektedir (Dwyer, Forsyth ve Dwyer, 2010: 253).

Taleple ilgili turizm hesaplamaları yapılırken, ödemeler bilançosunda olduğu gibi, temel bir kaynak bulunmamaktadır. Turizm harcamalarını hesaplarken en çok kullanılan veri kaynağı anketlerdir. Bu anketlerle turistlerin yaptığı harcamalar veya bütçelerinden turizm için ayırdıkları kaynaklar hesaplanmaya çalışılır. Bu anketler diğer anketlere göre daha kırılgandır, çünkü turizmin kapsamına giren dalları net bir şekilde belirlemek kolay değildir. Genel olarak, anketler farklı zamanlarda ve farklı kapsamlarda yapılır ve verilerin bu şekilde toplanması yoluna gidilir. Hanehalklarının turizm alışkanlıkları, turizmle ilgili bütçeler, turistik aktivitede bulunma amaçları gibi faktörler, özellikle yerel turizm harcamalarının hesaplanmasında sıklıkla kullanılır. Gelen ziyaretçilerin yaptığı turizm harcamalarının hesaplanmasında kullanılan en temel kaynak, gümrüklerde yapılan anketlerdir. Bu anketlerden elde edilen veriler toplanarak uluslararası turizm harcamalarının kapsamı ve niteliği belirlenir (Eurostat, 2009b: 25).

Tablo 2: Turizm ve Turizm Harcamaları Kategorileri

Yerel Turizm: Bir ziyaretçinin kendi ülkesi içinde yapmış olduğu turizm aktiviteleridir.	**Yerel Turizm Harcamaları:** Bir ülke vatandaşının kendi ülkesi içinde yapmış olduğu turizm harcamalarıdır.
Gelen Turizm: Bir ülkeye, kendi ülkesi dışından gelen ziyaretçilerin yapmış olduğu turizm aktiviteleridir.	**Gelen Turizm Harcamaları:** Bir ülkede, başka ülke vatandaşlarının yapmış olduğu turizm harcamalarıdır.
Giden Turizm: Bir ziyaretçinin kendi ülkesi dışındaki bir ülkeye giderek yapmış olduğu turizm aktiviteleridir.	**Giden Turizm Harcamalar:** Bir ziyaretçinin kendi ülkesi dışındaki başka ülkelerde yapmış olduğu turizm harcamalarıdır.
İç Turizm: Bir ülke içinde yerel turizm ve gelen turizm ile gelen turistlerin yapmış olduğu turizm aktivitelerinin toplamdır.	**İç Turizm Harcamaları:** İç turizm ve gelen turizm yolu ile turizm aktivitesine katılan ziyaretçilerin yapmış olduğu turizm harcamalarıdır.
Ulusal Turizm: Bir ülke vatandaşlarının yerel turizm ile kendi ülkesinde ve giden turizm ile başka bir ülkede yapmış olduğu turizm aktivitelerinin toplamıdır	**Ulusal Turizm Harcamaları:** Bir ülke vatandaşının kendi ülkesi veya başka ülkede yapmış olduğu turizm harcamalarının toplamıdır.

Kaynak: Eurostat, 2009.

1.4.2.2. Arz Yönünden TSA Kavramı

Arz yönünden TSA kavramı incelenirken, öncelikle turizmle ilgili ürünler kavramına bakmak gerekir. Turizmle ilgili ürünlerin sınıflandırılması, 2008 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan *International Recommendations for Tourism Statistic*s isimli makalede yer almaktadır. Bu makale, sadece doğrudan turizmle ilgili olan ürünleri değil, dolaylı olarak turizmle ilgili olan ürünleri de incelemeye dâhil edilmiştir. Turizm ürünleri tüketilebilen ve tüketilemeyen ürünler olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Tüketilebilen ürünler, turizm harcaması karşılığında elde edilen ürünleri temsil etmektedir. Tüketilemeyen ürünler ise, ürünün doğası gereği tüketilememektedir, ancak bu ürünlerden ziyaretçiler fayda sağlanmaktadırlar.

Turizm faaliyetleri, turizm ürünlerinin ortaya çıkmasını sağlayan faaliyetlerdir. Bu faaliyetler, turizm ürünleriyle aynı özelliklere sahiptir ve aynı kategoride

sınıflandırılmaktadırlar. Turizmin karakteristik tüketim ürünleri ve turizmin karakteristik aktiviteleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3: Turizm Karakteristik Tüketim Ürünleri ve Aktiviteleri Listesi

	Ürünler		Aktiviteler
1 -	Ziyaretçiler İçin Konaklama Servisleri	**1 -**	Ziyaretçiler İçin Konaklama
2 -	Yiyecek İçecek Sunma Servisleri	**2 -**	Yiyecek ve İçecek Sunma Aktiviteleri
3 -	Demiryolu Yolcu Taşıma Servisleri	**3 -**	Demiryolu Yolcu Taşıma
4 -	Karayolu Yolcu Taşıma Servisleri	**4 -**	Karayolu Yolcu Taşıma
5 -	Suyolu Yolcu Taşıma Servisleri	**5 -**	Suyolu Yolcu Taşıma
6 -	Havayolu Yolcu Taşıma Servisleri	**6 -**	Havayolu Yolcu Taşıma
7 -	Ulaşım Aracı Kiralama Servisleri	**7 -**	Ulaşım Aracı Kiralama
8 -	Seyahat Acenteleri Servisleri	**8 -**	Seyahat Acenteleri Servis Aktiviteleri
9 -	Kültürel Servisler	**9 -**	Kültürel Aktiviteler
10 -	Spor ve Rekreatif Servisler	**10 -**	Spor ve Rekreatif Aktiviteler
11 -	Ülkeye Özel Turizm Karakteristik Malları	**11 -**	Ülkeye Özel Turistik Ürünlerin Perakende Satışları
12 -	Ülkeye Özel Turizm Karakteristik Servisleri	**12 -**	Ülkeye Özel Turistik Hizmet Aktiviteleri

Kaynak: United Nations, 2008

Turizm arzını meydana getiren ürünler turizm endüstrileri tarafından yaratılmaktadır. Turizm endüstrisi, bu aktiviteleri meydana getiren firmaların oluşturduğu topluluğu temsil etmektedir. Arz yönlü istatistiklerde bu sınıflandırma, firmaların ana aktivitelerine göre yapılır ve en çok katma değer yaratan aktivitelere göre belirlenir.

TSA Modeli'nin arz yönünden değerlendirilmesinde, istihdam önemli bir faktördür. Turizm faaliyetlerinin önemli bir kısmı emek-yoğundur. Ancak, turizm sektöründeki istihdam çoğunlukla tüm yıla yayılmaz. Bundan dolayı turizmdeki istihdam yıl içinde dalgalanmalar gösterir ve diğer sektörlere göre bu dalgalanmaların şiddeti çok fazladır (TSA: RMF, 2008: 29).

Arzla ilgili turizm hesaplamaları yapılırken, kullanılan en kritik veri konaklama istatistikleridir. Bu istatistikler kayıtlı konaklama firmalarından resmi olarak sağlanır.

Bu istatistikler dışında, turizm ile ilgili belirli bir sektörüne yönelik yapılan anketler (örn: tur operatörleri), kimi sektör birliklerinin çıkarmış olduğu yayınlar (örn: araç kiralama şirketleri birliği) ve ulaşım istatistikleri, arzla ilgili turizm hesaplamaları yapılırken kullanılmaktadırlar (Tourism Satellite Accounts in the European Union, 2009: 27).

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA TURİZM

2.1. TÜRKİYE'DE TURİZM

Türkiye, üç tarafının denizlerle çevrili olmasının ve sıcak ikliminin avantajlarıyla, dünyanın önde gelen turistik ülkeleri arasındadır. İkliminin ve coğrafi koşullarının yanı sıra, kültürel mirası da Türkiye'nin birçok yerli ve yabancı ziyaretçi tarafından tercih edilmesine vesile olmaktadır. UNWTO'nun 2014 verilerine göre Türkiye, dünyada uluslararası turistler tarafından en çok ziyaret edilen onuncu ülke olmuştur.

Türkiye'de turizm sektörü, geçen yıllarda sadece rakamsal olarak büyümemiş, halkın tüm yaşam alanlarını, koşullarını ve hayat kalitesini de olumlu yönde etkilemiştir. 2014 yılında turizm sektörünün sağladığı toplam istihdam hacmi 1,2 milyon kişidir Bu sektör çalışanlarının bakmakla yükümlü olduğu diğer kişiler de göz önüne alındığında yaklaşık olarak 5 milyon kişi turizm sektöründen doğrudan fayda sağlamaktadır (AKTOB, 2014).

2.1.1. Türkiye'de Turizm Tarihi

Türkiye'nin turizm tarihi 1980 öncesi ve 1980 sonrası olmak üzere iki dönemde incelenmektedir. Turizm sektörü 1980 yılına kadar her ne kadar istenilen gelişimi gösterememiş olsa da, 24 Ocak 1980 Kararları ve 1982 yılında yürürlüğe giren "Turizm Teşvik Kanunu" ile birlikte büyük bir ilerleme kaydetmiş, Türkiye'nin Sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından "bacasız sanayi" olarak adlandırılmıştır.

2.1.1.1. 1980 Yılı Öncesi Türkiye'de Turizm

Türkiye'de turizmle ilgili ilk hamlenin, 1923 yılında Reşit Saffet Atabinen tarafından kurulan Seyyahin Cemiyeti ile başladığı kabul edilmektedir. Bu cemiyet daha sonra adını "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu" olarak değiştirmiş; 1930 yılında kamu yararına çalışan bir kurum olarak tanımlanarak, gümrük ve trafik mevzuatlarıyla ilgili özel görevler almıştır (Ünlüönen, Tayfun ve Kılıçlar, 2014: 237).

Türkiye'ye gelen uluslararası ziyaretçi sayısı uzun yıllar süresince düşük seviyede kalmıştır. 1950'li yıllara kadar, yılda 30 bin kişiden az uluslararası ziyaretçi çeken Türkiye, 1950'li yıllardan sonra hızlı sayılabilecek bir gelişme göstermiştir. 1960 yılında T.C. Turizm Bankası kurulmuş, 1962 yılında da faaliyete girmiştir (Önen, 2000). 1959 yılında ülkeyi ziyaret eden toplam uluslararası ziyaretçi sayısı 165 bin kişiye ulaşmıştır. 1960'lı yılların başında ülkedeki siyasi konjonktürden dolayı uluslararası ziyaretçi sayısı tekrar azalma eğilimine girmiş, ancak 1965 yılında bu rakam toplamda 500 bin kişiye ulaşmıştır.

Türkiye'de turizmle ilgili ilk devlet planlamaları 1970'li yıllarda yabancı uzmanlar tarafından yapılmıştır. Bu kapsamda; Kemer Bölgesi'nin turizm gelişimi planlanmış ve bu projeye Güney Antalya Projesi adı verilmiştir. 1975 yılında, Turizm Bakanlığı bünyesinde Fiziksel Planlama Grubu oluşturulmuş ve ülke çapında turizm planlanma faaliyetlerine başlamıştır. Ancak, bu planlamaların tümü bölgesel ölçekte kalmış ve birçoğu da uygulanamamıştır (Sarıçay, 2006). Sonuç itibariyle, turizm sektörünün istenilen gelişmeyi göstermesi 1980'li yıllara kadar mümkün olamamıştır.

2.1.1.2. 24 Ocak Kararları ve 1980 Yılı Sonrası Türkiye'de Turizm

24 Ocak Kararları, Türkiye'nin 1980 yılı sonrası ekonomik dönüşümünü sağlamıştır ve ülkenin en önemli istikrar programları arasındadır. Bu kararların alınmasının başlıca nedenleri; ekonomik kararların gecikmeden alınarak en doğru bir biçimde uygulanmalarını sağlamak, enflasyon problemini çözmek, atıl kapasitenin

kullanılmasını sağlamak, ihracatı arttırmak, tasarrufları arttırmak, kısa vadeli dış borç yükünü hafifletmek ve döviz darboğazını gidermektir (Karabıçak, 2000).

24 Ocak 1980 sonrasında uygulamaya başlanan ekonomi politikalarının en önemli özelliği, karar ama süreçlerinde yol gösterici bir rol oynamalarıdır. Buna göre; ekonomiye yön verecek tek olgu, piyasanın kendi işleyişinde oluşacak olan fiyatlardır. Fiyatlar, piyasadaki arz ve talebe göre kendiliğinden oluşacaktır. Bu fiyatlar ve tüketici davranışları ile tüketim, yatırım ve yeniden üretim kararları belirlenecek ve girişimciler en yararlı veya kârlı buldukları girişimleri serbestçe yapacaklardır (Kepenek ve Yentürk, 2008: 199). Özetle, Türkiye 24 Ocak 1980 kararları ile serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmıştır.

Türkiye ekonomisinin 1980 yılı öncesinde temel problemlerinin sebeplerinin ihracat azlığı ve döviz darboğazı olması, bu problemlerin çözümüne katkı sağlayacak sektörlere yönelik yatırımların teşvik edilmesinin önünü açmıştır. Turizmin hizmet ihracatı olarak değerlendirilmesi, ödemeler bilançosuna katkısı ve döviz girişi sağlaması, ekonominin içinde bulunduğu darboğazdan çıkması için gereken tüm kaynakları destekleyecek sektörlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlara istinaden; Türkiye'deki aktif dış turizm, 24 Ocak 1980 Kararları sonrasında ithal ikameci politikalardan ihracata yönelik politikalara geçilmesi ile birlikte önemli gelişmeler göstermiştir. (Kanca, 2015). 1980 yılından itibaren turizm, ülkenin en önemli alt sektörlerinden biri haline gelmiş; sadece ekonomik etkiler değil, turizme bağlı sosyal ve kültürel etkiler de önemli bir boyuta ulaşmıştır (Çoban ve Özcan, 2013).

24 Ocak Kararları'nın turizm sektörüne en büyük katkısı, bu kararlar çerçevesinde 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı "Turizm Teşvik Kanunu" olmuştur (Bahar, 2006). Bu kanun çerçevesinde sağlanan teşvikler, turizm sektörünün çok büyük bir ivme kazanmasına yol açmışlardır. Bu kanunla beraber, turizm alan ve merkezleri belirlenmiş, bu bölgelerde yer alan kamu arazileri çeşitli sübvansiyonlar ile turizm yatırımcılarına tahsis edilmiştir (Toker, 2007). Yatırımların teşvik edilmesiyle ülkenin bozulmamış kıyı alanları, verimli tarım arazileri, tarihi ve doğal değerleri turizmin hizmetine sunulmuştur (Alpaslan ve Ortaçeşme, 2009).

2634 sayılı kanunun genel hükümleri ise aşağıdaki gibidir (İTO, 1988):

- Turizm sektöründeki teşvik tedbirleri ile turizm yatırım ve işletmelerinin bu teşviklerden yararlanma usul ve esasları, Bakanlığın koordinatörlüğünde alakalı bakanlıklar ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığınca müştereken tespit edilir.
- Turizm kredileri öncelikle turizm alanları ve turizm merkezlerinde yapılacak yatırımlara tahsis edilir. Bu yatırımlara tahsis edilmek üzere yabancı kaynaklardan döviz kredileri alınabilir.
- Ormanlarda yer alacak turizm yatırım belgeli tesislerinin ödemek zorunda oldukları bedel tahsis tarihi takip eden üçüncü yıldan itibaren beş yıl vade ve beş eşit taksitte alınır.
- Turizm bölgeleri ve turizm merkezlerindeki belgeli yatırım ve işletmeler, elektrik, havagazı ve su ücretlerini o bölgedeki sanayi ve meskenlere uygulanan tarifelerden en düşüğü üzerinden öder.
- Belgeli yatırım ve işletmelerin telefon ve teleks taleplerine ilişkin her türlü işlem ve tahsis öncelikle yapılır.
- Belgeli işletmelerde nitelikli yabancı uzman personel ve sanatkârlar çalıştırılabilir ancak bu personel sayısı, toplam personel sayısının % 10'unu geçemez.
- Alkollü içki satan belgeli işletmelere yanlarında veli ve vasileri olmak şartıyla 18 yaşından küçükler girebilirler.
- Belgeli işletmeler resmi tatil, hafta sonu ve öğle tatillerinde de faaliyetlerine devam ederler.
- Turizm yatırımlarının % 15'ine kadar en çok 20 yıl vadeli kredileri destekleme amacıyla "Turizmi Geliştirme Fonu" kurulmuştur.

Yukarıdaki maddelerden de görülebileceği üzere, 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu, turizm yatırımcılarına maddi açıdan birçok destek sağlanmasının önünü açmıştır. Bu desteklerin katkısıyla, Türkiye'yi ziyaret eden uluslararası turist sayısı 1980 yılında 1,3 milyon kişiden, 1989 yılında 4,5 milyon kişiye

ulaşmış, turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı ise 1980 yılında % 0,5'ten 1989 yılında % 2,4'e çıkmıştır.

1992 yılına kadar 2634 sayılı kanun çerçevesinde turizm teşvikleri verilmiş, turizmdeki hızlı yatırımlar devam etmiştir. Ancak 1992 yılından itibaren kaynak teşviki, yerini kredi uygulamasına bırakmıştır. Turizm teşvikinin ilk iki yılı geri ödemesiz olmak üzere toplamda beş yıl vadeli bir kredi uygulamasına dönüşmesi nedeniyle, turizm teşvikleri sektör için kısa vadeli bir kredi seçeneği haline gelmiştir. Bu durum turizm yatırımlarının hızlı bir şekilde yavaşlamasına neden olmuştur (Toker, 2007). Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre, Turizm İşletme Belgeli işletmelerin toplam yatak sayısı, 1980 yılından 56 bin'den 1992 yılında 220 bin'e çıkarak % 292'lik bir artış gösterirken, 2000 yılına gelindiğinde ise bu rakam 230 bin'e ulaşmış, artış oranı % 4 gibi düşük bir seviyede sınırlı kalmıştır.

1992 yılında turizm teşviklerinin krediye dönüştürülmesinin negatif etkilerinin yanı sıra, 1990 - 1991 yıllarında meydana gelen Körfez Savaşı'nın da Türkiye turizm sektörü üzerinde ciddi olumsuz etkileri olmuştur. Savaş bölgesine oldukça yakın olan Türkiye'nin 1990 yılında 3,2 milyar ABD Doları olan turizm gelirleri 1991 yılında 2,6 milyar ABD dolarına düşmüştür. AB ülkelerinden gelen ziyaretçi sayısı 1990 yılında 2,7 milyon kişi iken 1991 yılında bu rakam 1,7 milyon kişi olmuştur (Sarıçay ve Ünal, 2014). Körfez Savaşı sadece Körfez ve Orta Doğu ülkelerindeki gelen uluslararası ziyaretçi sayılarını etkilememiş, bu düşüş aynı zamanda Avrupa, Asya ve Pasifik ülkelerini ziyaret eden uluslararası ziyaretçi sayılarına da yansımıştır (Yeşiltaş, Öztürk ve Türkmen, 2008). Körfez Savaşı'nın etkilerine benzer bir şekilde; 1999 yılında meydana gelen Kocaeli Depremi, turizm gelirlerinin bir önceki yıla oranla % 40 azalmasına ile sonuçlanmıştır.

2000 yılından itibaren sektörün 1990 – 2000 yılları arasındaki gelişim hızını arttırmak adına yeni çalışmalara başlanmıştır. Turizmin teknik alt yapı sorunlarını gidermek, çevre üzerindeki dışsal maliyetlerin önüne geçmek, turistik bölgeler üzerindeki kentleşme baskısını azaltmak ve yaratılan istihdamın eğitimli olmasını sağlamak gibi çeşitli politikalara ağırlık verilmiştir (Dalgın, Karadağ ve Bingöl, 2015).

2000'li yılların en önemli turizm politikalarından birisi, 2007 yılında hazırlanan "2023 Yılı Türkiye Turizm Stratejisi" adlı plandır. Bu strateji planı çerçevesinde özellikle Türkiye'nin yüksek potansiyel taşıdığı sağlık ve termal turizm alanlarındaki yatırımlar teşvik edilmiştir. Ayrıca alternatif turizme yönelik güçlendirme çalışmalarına hız verilmiştir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007).

1982 Turizm Teşvik Kanunu ile beraber turizm sektörü, diğer ağır sanayi sektörleri ile rekabet edebilecek seviyeye gelmiş, "bacasız sanayi" olarak adlandırılmış, tüm dünyanın olduğu gibi, Türkiye'nin de karşılaştığı darboğazların aşılması için bir çıkış noktası haline gelmiştir (Çıkın, Çeken ve Uçar, 2009). Turizmin sadece diğer sektörlerle rekabet edebilecek düzeyde gelir sağlaması değil, aynı zamanda diğer sektörlere nazaran çevreye daha az zarar vermesi ve ekonomik getirisinin maliyetler göz önüne alındığında daha fazla olması, bu sektörün hızlı yükselişine ön ayak olmuştur (Zengin ve Yamaç, 2014). 2010 yılı itibariyle Türkiye için turizm sektörü, imalat sanayinden sonra döviz yaratan en önemli kaynaktır (Arslan, 2014).

1982 Turizm Teşvik Kanunu, sektörün hızlı bir şekilde gelişip ekonomiye önemli katkılar yapmasını sağlasa da, olumsuz etkileri göz ardı edilemez. Özellikle, bu kanunla beraber ormanlık alanlarda turistik tesislerin inşa edilmesinin önünün açılması, turizmin çevre ve doğa üzerindeki baskısının ciddi bir biçimde artması ile sonuçlanmıştır. Milli park bölgelerindeki turistik faaliyetler, bu bölgelerdeki ormanlık alanların % 50'ye varan oranlarda azalmasına neden olmuş ve turizmin, çevre üzerindeki dışsal maliyetlerinin artmasına yol açmıştır (Atik, Altan ve Altar, 2006). Benzer bir şekilde, turizme uygun verimli tarım arazilerinin bulunduğu bölgelerde halkın tarımsal faaliyetlerini bırakarak turizm faaliyetlerine yönelmesiyle birlikte, turizm sektörü büyürken, tarım sektörü küçülmüştür (Alkan, 2015). Bunun yanı sıra, turistik faaliyetlere açılan tarihi eserlerde meydana gelen tahribatlar restorasyon maliyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Aslan ve Aktaş, 1994).

2.1.2. Türkiye'de Turizm İstatistikleri

Türkiye'de turizm istatistikleri, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından hazırlanmaktadır. Turizmin gelişimi ve ekonomik katkıları TÜİK tarafından hazırlanan bu veriler ile takip edilmektedir. Bu veriler hem gelen uluslararası ziyaretçileri, hem yurt içinde tatil yapan vatandaşları, hem de yurt dışına tatile giden vatandaşları kapsamaktadır. Turizm sektörünün değerlendirilmesi sürecinde kullanılan en önemli istatistikî bilgiler aşağıdaki şekildedir:

- Toplam turizm gelirleri
- Turizm gelirlerinin GSYİH'e oranı
- Çıkış yapan ziyaretçilerin sayısı
- Milliyetlerine göre çıkış yapan ziyaretçilerin sayısı
- Çıkış yapan ziyaretçi gelirleri ve ortalama harcamaları
- Giriş yapan vatandaşların sayısı
- Giriş yapan vatandaşların turizm giderleri
- Hane halkı yurt içi turizm seyahat harcamaları

Çıkış yapan ziyaretçilere ait istatistikler, Türkiye'yi ziyaret eden yabancı ülke vatandaşlarına ait verileri gösterirken, giriş yapan vatandaşlar ait istatistikler ise yurt dışına seyahat eden Türkiye vatandaşlarına ait istatistikî bilgileri yansıtmaktadırlar.

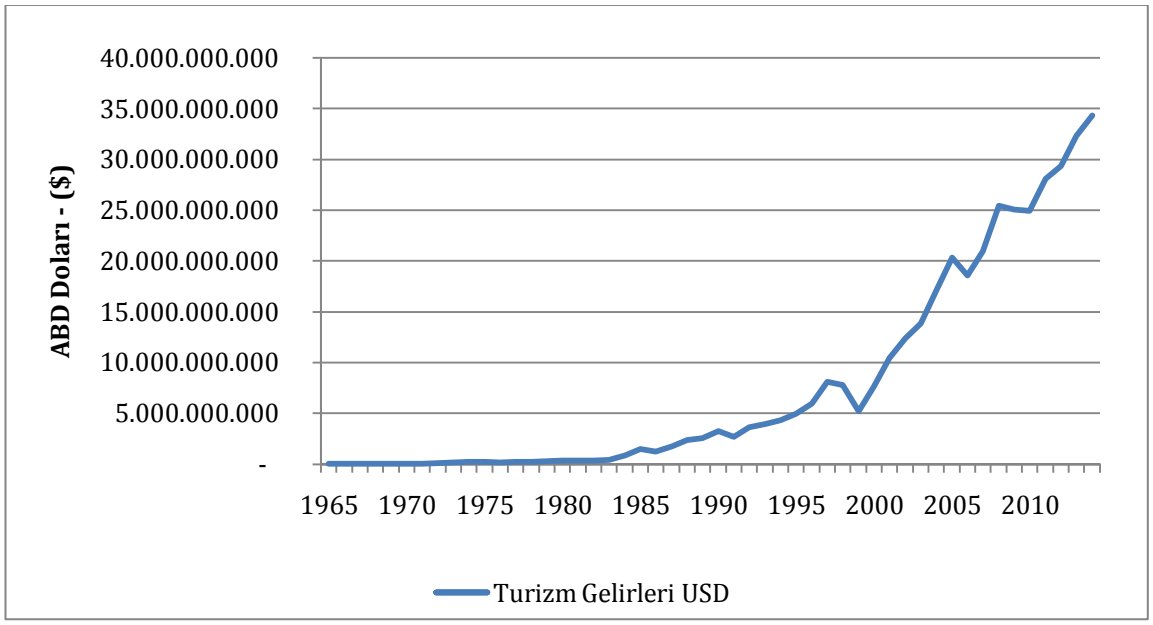
2.1.2.1. Türkiye'nin Toplam Turizm Gelirleri

1980 yılından itibaren ağırlık verilen kalkınma politikaları ile yüksek gelir sağlayan bir sektör haline gelen turizmin ekonomi üzerindeki etkileri, öncelikli olarak elde edilen bu gelirlerin hesaplanması ile belirlenmektedir. Turizm gelirleri, TÜİK tarafından ABD Doları olarak hesaplanmakta ve yayınlanmaktadır.

1965 yılından günümüze kadar turizm gelirleri incelendiğinde, sektördeki büyüme hızı dikkat çekmektedir. 1965 yılında 13,5 milyon ABD Doları olan toplam turizm gelirleri, 2014 yılına gelindiğinde 34,3 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Geçen

49 yılda, turizm gelirleri toplamda 2500 kat büyüme ortaya koymuştur. Turizm sektöründeki yıllık büyüme oranı ortalama %20 civarındadır. Özellikle 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu, büyüme üzerinde ciddi anlamda etkili olmuştur. 1983 yılında 411 milyon ABD doları olan toplam turizm gelirleri, 1984 yılında %104'lük bir artış göstererek toplam 840 milyon ABD dolarına ulaşmıştır. Bu artış, oransal olarak Türkiye'nin turizm sektörü tarihinde meydana gelen en büyük artış olarak kayıtlara geçmiştir.

Turizm sektörü her dönemde büyümemiştir. Son 20 yılda meydana gelen en büyük küçülme 1999 yılında yaşanmıştır. 17 Ağustos 1999'da meydana gelen Kocaeli Depremi nedeniyle turizm sektörü, bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında % 33 kayıp yaşamış, turizm gelirleri 7,8 milyar ABD Dolarından 5,2 milyar ABD Dolarına düşmüştür (Kotil, Konur ve Özgür, 2007). Ancak rakamlar bir sonraki yıl tekrar yükselme göstermiş, % 47'lik bir artış ortaya çıkmış ve toplam turizm gelirleri 7,6 milyar ABD Doları seviyesine ulaşmıştır. 2008 yılında yaşanan küresel kriz sonucunda, dünyadaki toplam turizm gelirleri % 6 küçülürken Türkiye de bu küçülmenin etkisi altında kalmıştır. Ancak dünya ortalamasında meydana gelen büyük daralmanın aksine, Türkiye'nin turizm gelirlerindeki daralma oranı % 1 olmuştur

Şekil 2: 1965 – 2014 Yılları Arası Türkiye Turizm Gelirleri - ABD Doları

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015

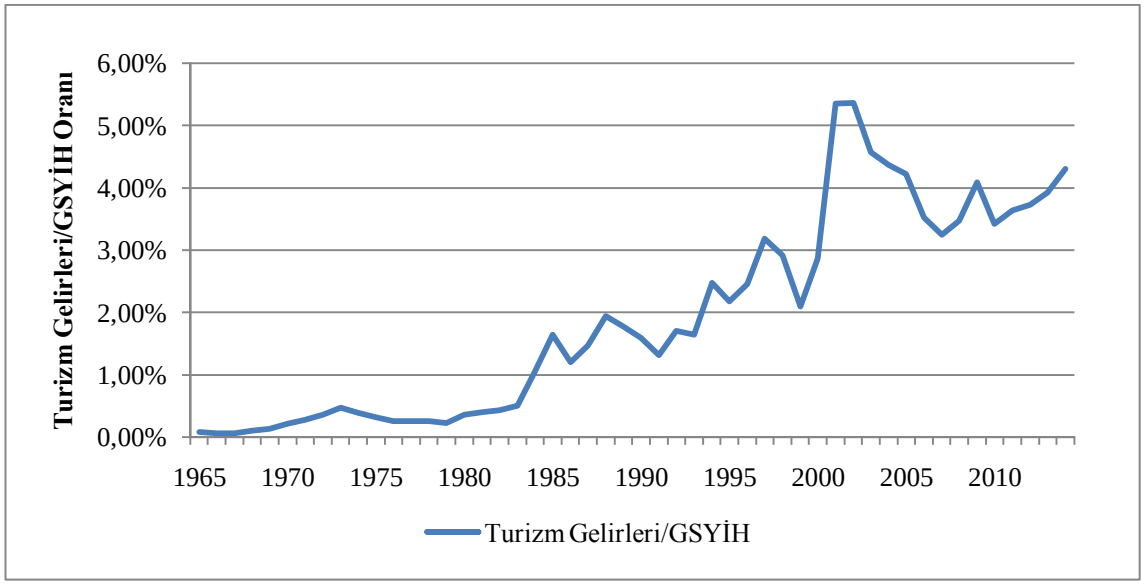
2.1.2.2. Türkiye'nin Turizm Gelirlerinin GSYİH'e Oranı

Turizm sektöründen elde edilen gelirler her ne kadar önemli de olsa, sektörün ekonomi üzerindeki etkisinin anlaşılabilmesi için toplam gelirlerin GSYİH içindeki payına da bakılması gerekmektedir. Turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı, bu sektörün ülke için ne kadar önemli olduğunu gösteren bir parametredir.

Şekil 3'te görüldüğü gibi, 1965 yılında, turizm gelirleri GSYİH'in sadece % 0,08'lik bir kısmını oluştururken, 2014 yılında bu pay % 4,30'a çıkmıştır. 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu'nun etkisi, sadece toplam turizm gelirlerinde değil, turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payında da kendisini göstermiştir. 1983 yılında turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı % 0,50 iken, 1984 yılında bu oran % 1,05 olmuştur. 2000 yılından itibaren bu oran yıllık % 4,01 ortalama ile seyretmektedir.

Toplam turizm gelirlerinin hesaplanma yöntemi üzerinde yapılan en radikal değişiklik 2013 yılında yapılan yöntem revizyonudur. TÜİK, hesaplama yöntemini Eurostat ve UNWTO kriterlerine göre revize etmiş, GSM hizmetleri ve marina hizmetleri gelirlerini de toplam turizm gelirleri içine dâhil etmiştir (Turizm & Yatırım, 12/2013: 10). Yeni hesaplama yöntemi ile 2001 yılından itibaren daha önce hesaplanmış olan tüm toplam turizm gelirleri revize edilmiştir. Bu nedenle 2000 yılında toplam turizm gelirlerinin GSYİH'e oranı % 2,87 iken, 2001 yılında bu rakam % 5,36 olarak güncellenmiştir.

1999 Kocaeli Depremi, etkisini sadece turizm gelirleri üzerinde göstermekle kalmamış, bunun yanı sıra turizm gelirlerinin GSYİH içindeki oranında da ciddi bir düşüşe neden olmuştur. 1998 yılında % 2,92 olan bu oran 1999 yılında % 2,10'a düşmüştür.

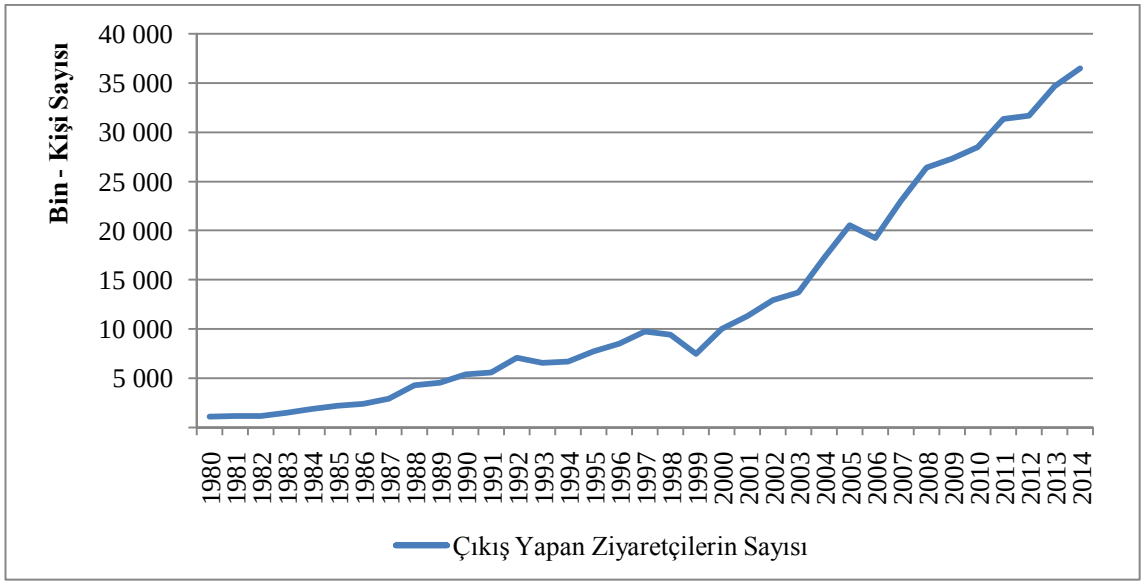
Şekil 3: 1965 – 2014 Yılları Arası Türkiye Turizm Gelirlerinin GSYİH'e Oranı (%)
Kaynak: TÜİK, 2015

Turizm gelirlerinin GSYİH'e oranının dalgalı bir biçimde seyretmesi, toplam gelirlerin düştüğünü sonucunu vermemektedir. Diğer sektörlerdeki büyüme oranlarının turizm sektöründeki büyüme oranından daha fazla olması, GSYİH içinde turizm sektörünün payının düşmesine neden olmuştur.

2.1.2.3. Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçilerin Sayısı

Çıkış yapan ziyaretçilerin sayısı, gümrüklerden çıkış yapan yabancı ülke vatandaşlarının sayısını yansıtmaktadır. Çıkış yapan ziyaretçi sayısı, Türkiye'ye gelen olduğu toplam uluslararası ziyaretçi sayısını göstermektedir.

Şekil 4'te görüldüğü gibi, Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turist sayısı her yıl istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etmektedir. 1999 Kocaeli Depremi ve 2008 yılındaki kriz olumsuz etkiler yaratmış olsa da, genel anlamda artan bir trend gözlemlenmektedir. 1980 yılında çıkış yapan ziyaretçilerin sayısı sadece 1 milyon kişi iken, 2014 yılına geldiğinde 36,5 milyon kişiye ulaşmıştır. Son 34 yılda bazı dönemlerde yaşanan düşüşlere rağmen, yabancı ziyaretçi sayısı yıllık ortalama % 9'luk bir artış göstermiştir.

Şekil 4: 1980 – 2014 Yılları Arası Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçilerin Sayısı (Kişi)
Kaynak: TÜİK, 2015

2.1.2.4. Milliyetlerine Göre Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı

Turizm politikalarının oluşturulması sürecinde gelen ziyaretçi sayıları her ne kadar önem taşıyorsa da, onun kadar önemli olan başka bir veri de milliyetlerine göre çıkış yapan ziyaretçi sayılarıdır. Türkiye, farklı ülke vatandaşları tarafından farklı amaçlar ile ziyaret edilmektedir. Örneğin, Almanya vatandaşları genellikle ülkenin kültürel ve doğal mirasını tanımaya yönelik turistik aktivitelere katılırken, Rusya vatandaşları yaz turizmi için ziyarette bulunmaktadırlar. Bu bağlamda turizm politikaları oluşturulurken, gelen ziyaretçilerin gelir düzeyinin yanı sıra, ziyaret profillerine uygun stratejilerin izlenmesi, turizm sektörünün kalkınmasına yönelik politikaların şekillendirilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Tablo 4'te görüldüğü gibi, milliyetlerine göre Türkiye'den çıkış yapan ziyaretçi sayılarında en büyük payı yurt dışında yaşayan Türkiye vatandaşları almaktadır. Türkiye vatandaşlarını, Almanya ve Rusya vatandaşları izlemektedir. Gürcistan vatandaşı ziyaretçilerin sayısı 2014 yılında, 2010 yılına göre % 59 gibi büyük bir artış göstermiştir. 2011 yılına kadar Sarp Sınır Kapısı'ndan geçişler pasaport ile yapılmaktaydı. Ancak, 2011 yılında yapılan düzenleme ile sadece nüfus cüzdanı ile

geçişin mümkün hale getirilmesi, özellikle Artvin'i ziyaret eden Gürcistan vatandaşlarının çok büyük bir artış göstermesi ile sonuçlanmıştır. (Metin ve Koyuncu, 2013). 2014 yılı itibariyle Türkiye'yi en çok ziyaret eden yabancı ülke vatandaşları arasında Gürcistanlılar 5. sırayı almışlardır.

Tablo 4: 2010 - 2014 Yılları Arasında Türkiye'den Milliyetlerine Göre Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayıları (Kişi)

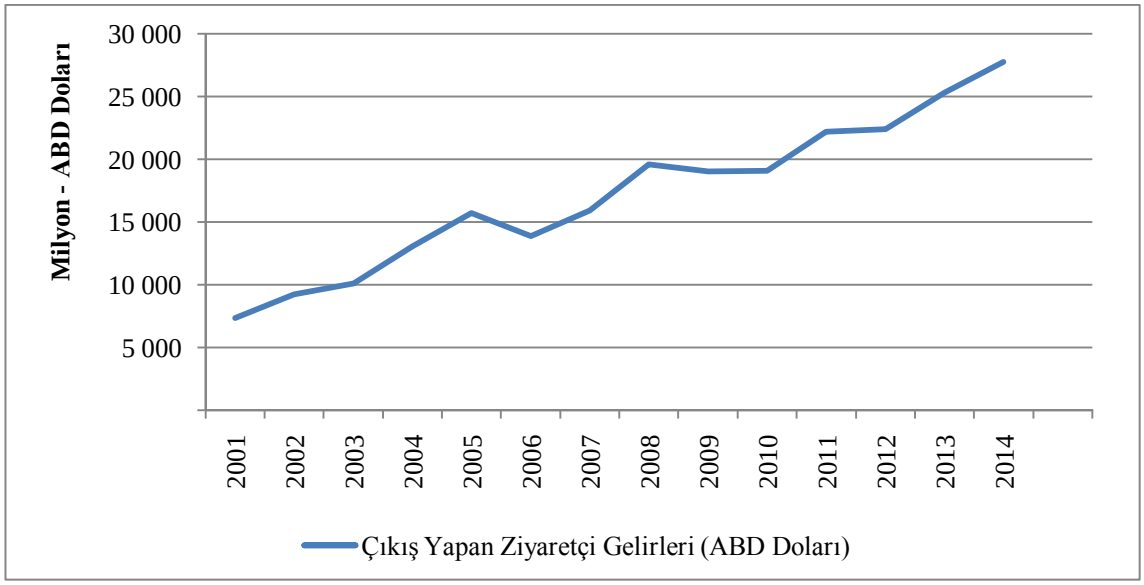
Uyruk	2010	2011	2012	2013	2014
Türkiye	3,568,660	3,783,604	4,066,157	4,254,393	4,480,576
Almanya	3,625,603	4,100,334	4,224,978	4,193,043	4,349,969
Rusya Federasyonu	2,392,927	2,644,239	2,647,090	3,049,035	3,451,749
İngiltere	2,131,481	2,009,556	1,934,775	1,963,559	2,098,621
Gürcistan	1,083,550	1,130,846	1,364,945	1,732,706	1,718,167
Bulgaristan	1,388,381	1,384,137	1,406,392	1,491,433	1,609,660
İran	1,760,733	1,764,788	1,073,779	1,081,626	1,452,258
Hollanda	824,741	904,993	993,179	1,001,905	1,019,329
Fransa	740,053	878,681	875,035	856,172	856,077
Yunanistan	635,640	664,199	624,536	674,367	807,524

Kaynak: TÜİK, 2015

2.1.2.5. Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Gelirleri ve Ortalama Harcama

Turizm gelirleri hesaplanırken, toplam turizm gelirlerinin yanı sıra yerel ve uluslararası turizm gelirleri de ayrı olarak hesaplanmaktadır. TÜİK, 2001 yılından bu yana hem yurt içi turizm faaliyetlerine katılan vatandaşların hem de yurt dışından gelen uluslararası ziyaretçilerin harcamalarını ayrı olarak yayınlamaktadır.

Şekil 5'te görüldüğü gibi, yabancı ziyaretçilerden elde edilen gelirler, toplam turizm gelirlerindeki ve gelen uluslararası ziyaretçi sayılarındaki artışa paralel olarak artmaya devam etmektedir. 2001 yılında çıkış yapan uluslararası ziyaretçi gelirleri 7,38 milyar ABD Doları iken, 2014 yılında bu rakam 27,77 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, uluslararası ziyaretçilerden elde edilen gelirler, GSYİH hesaplama yönteminde hizmet ihracatı olarak sınıflandırıldığı için net ihracata olumlu bir etkide bulunmaktadır. Artan uluslararası ziyaretçi gelirleri, net ihracat açığının kapatılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

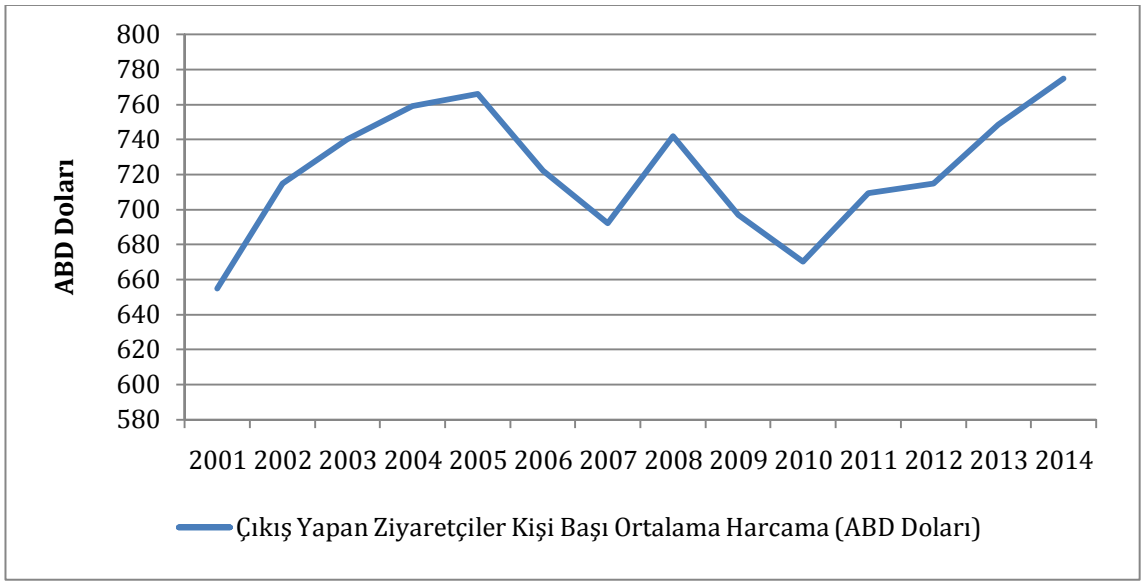
Şekil 5: 2011– 2014 Yılları Arasında Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Gelirleri

Kaynak: TÜİK, 2015

Toplam uluslararası turizm gelirlerinin yanı sıra, ziyaretçi başına elde edilen gelirler de büyük önem taşımaktadır. Bu rakamlar, ülkeyi ziyaret eden turistlerin gelir profilleri hakkında bilgiler vermektedirler. Asıl amaç turizm gelirlerini artırmak olduğu için, daha yüksek gelir grubundaki ziyaretçilerin ülkeye çekilmesi, toplam turizm gelirlerinin arttırılmasında olumlu bir etki yaratacaktır. Türkiye, yüksek gelir grubundaki ziyaretçiler tarafından sık tercih edilen bir ülke değildir. Ülke, genel olarak orta ve alt orta gelir seviyesindeki ziyaretçiler tarafından ziyaret edilmektedir (Sarıçay, 2008). Bundan dolayı, gelen ziyaretçi sayılarındaki artış oranları, toplam turizm gelirlerinin artış oranlarına yansımamaktadırlar. 2014 yılı TÜİK verilerine göre, Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin % 2'si çok yüksek, % 16%'sı yüksek, % 71'i orta, % 11'i düşük ve % 2'i çok düşük gelir seviyesi grubuna mensupturlar.

Şekilde 6'da görüldüğü gibi, gelen ziyaretçi sayılarındaki ve toplam turizm gelirlerindeki istikrarlı artış, çıkış yapan ziyaretçi başına ortalama harcama sayısına yansımamaktadır. Ortalama harcama tutarı yıllar içinde değişkenlik göstermekte ve 650 – 780 ABD Doları bandında seyretmektedir. Karşılaştırma için örnek vermek gerekirse, 2014 yılında Birleşik Krallığı ziyaret eden turistlerin ortalama harcaması 624 İngiliz Sterlini, (1024 ABD Doları) olmuştur (UK Tourism Statistics, 2015). Türkiye'de ise bu

rakam 2014 yılında 775 ABD Doları olarak hesaplanmıştır. Bu rakamların arttırılabilmesi için turizm politikalarının yapılandırılmasında hedef, sadece gelen turist sayısını arttırmak değil aynı zamanda gelir düzeyi yüksek olan ziyaretçileri ülkeye çekmek olmalıdır.

Şekil 6: 2001– 2014 Yılları Arasında Çıkış Yapan Ziyaretçilerin Ortalama Harcaması

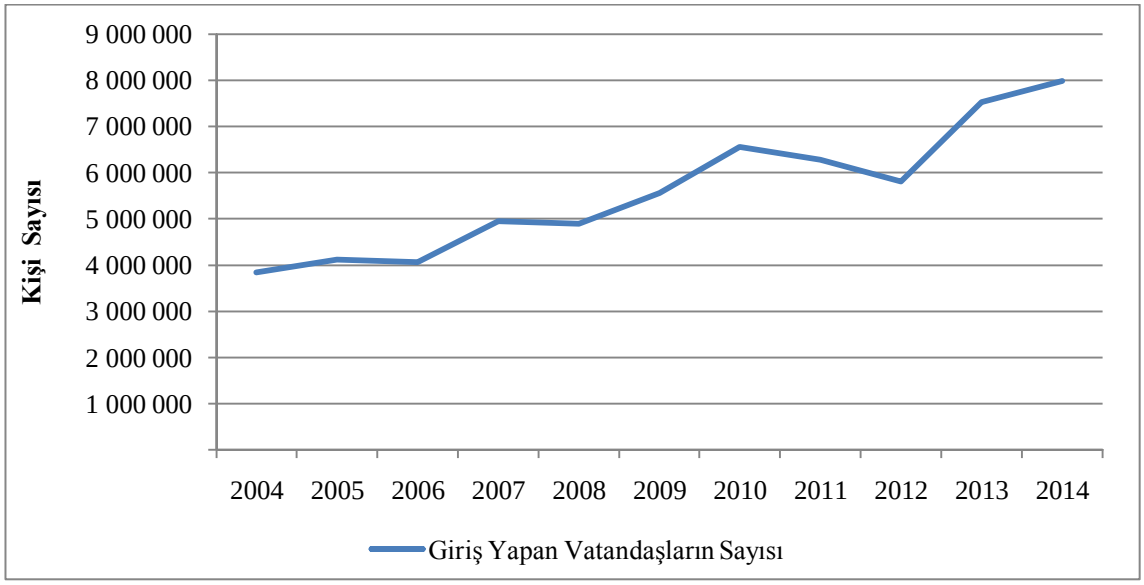
Kaynak: TÜİK, 2015

2.1.2.6. Türkiye'ye Giriş Yapan Vatandaş Sayıları

Turizm sektörünün GSYİH içindeki payının hesaplanmasında turizm giderlerinin toplam miktarı, turizm gelirlerinin toplam miktarı kadar önem taşımaktadır. 2004 yılından bu yana Türkiye'ye giriş yapan vatandaş sayıları da TÜİK tarafından istatistiksel olarak değerlendirilmektedir. Giriş yapan vatandaş sayıları, yurt dışına ziyarette bulunduktan sonra ülkeye geri dönüş yapan vatandaşların toplam rakamlarını yansıtmaktadırlar.

Artan gelir ve ucuzlayan uçak bileti fiyatları, yurt dışına çıkış yapan Türk vatandaşları sayısında önemli bir artışa neden olmuştur. Şekil 7'de görülebileceği gibi, 2004 yılında yurda giriş yapan vatandaşların sayısı 3,84 milyon kişi iken, bu sayı 2014 yılında 7,98 milyon kişiye ulaşmıştır. Yurt dışı seyahatlerindeki en önemli amaçlar gezi,

eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler olmuştur. 7,98 milyon kişiden %37'si gezi amaçlı yurt dışına çıkarken, bunu %20 ile iş seyahatleri izlemiştir (TÜRSAB, 2014).

Şekil 7: 2004– 2014 Yılları Arasında Türkiye'ye Giriş Yapan Vatandaş Sayısı

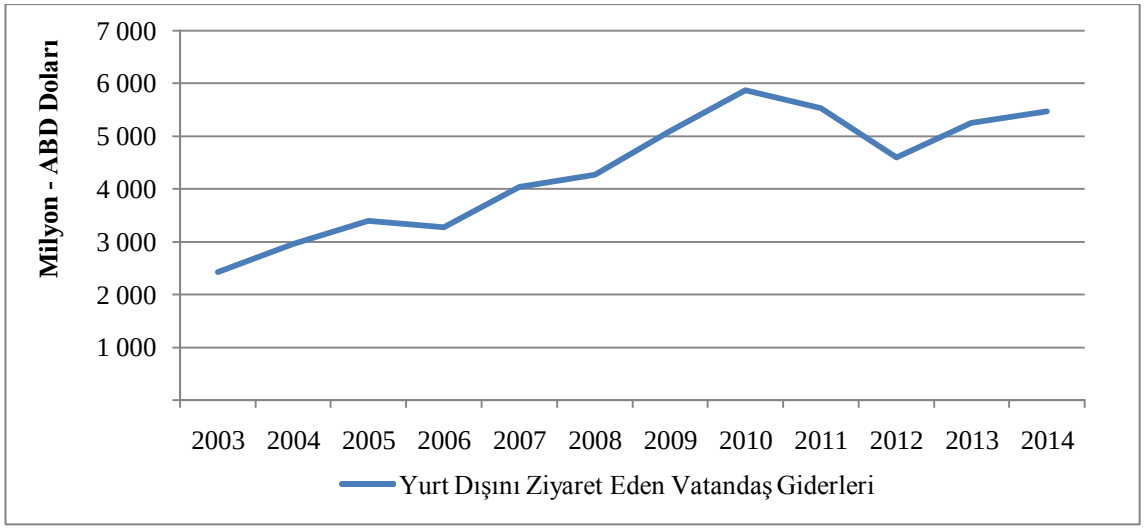
Kaynak: TÜİK, 2015

Vize konusundaki uygulamalar, Türk turistlerin yurt dışına çıkışında büyük etki yaratmaktadır. Gürcistan'a nüfus cüzdanı ile seyahat uygulamasına geçiş, bu etkiyi fark edilebilir bir şekilde ortaya koymuştur. 2012 yılında Gürcistan'a giden Türk turist sayısı 580 bin kişi iken, bu rakam 2013 yılında 1,16 milyon kişiye ulaşmıştır. Benzer şekilde, Yunanistan'ın gümrük kapısı Shengen vizesi uygulaması, bu uygulamaya dâhil olan adaların Türk turistler tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilmesini sağlamıştır. Kapıda vize uygulaması ile turistik ilişkiler büyük gelişme göstermiştir (İZTO, 2013). 2012 yılında kapı vizesi uygulamasının başlaması ile birlikte, 2011 yılında Yunanistan'ı ziyaret eden Türk turist sayısı 345 bin kişi iken 2012 yılında 447 bin kişiye çıkmıştır. 2014 yılında ise Yunanistan'ı ziyaret eden Türk vatandaşlarının sayısı toplamda 741 bin kişi olmuştur.

2.1.2.7. Türkiye'ye Giriş Yapan Vatandaşların Turizm Giderleri

Gelen yabancı turistlerden elde edilen gelirler, hizmet ihracatı olarak GSYİH'e pozitif etki sağlarken, yurt dışına giden vatandaşların yapmış olduğu harcamalar da gider olarak GSYİH'e negatif etkide bulunmaktadırlar. Türkiye vatandaşlarının yurt dışında yapmış olduğu turizm harcamaları net ihracatı azaltmaktadır.

Şekil 8'de görüldüğü gibi, yurt dışını ziyaret eden Türk vatandaşlarının giderleri 2003 yılında 2,42 milyar ABD Doları iken, bu rakam 2014 yılına kadar toplamda % 126 artış göstermiş ve 5,47 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. 2012 yılında İspanya, Portekiz ve Yunanistan başta olmak üzere tüm AB ülkelerini etkisi altına alan ekonomik kriz Türkiye'yi de etkilemiş, 2011 yılında 5,31 milyar ABD Doları olan turizm giderleri 2012 yılında 4,59 milyar ABD Dolarına düşmüştür. Bu düşüşe rağmen, son 12 yılda yurt dışını ziyaret eden vatandaşların giderleri yıllık ortalama % 8,4 artış göstermiştir.

Şekil 8: 2003– 2014 Yılları Arasında Yurt Dışını Ziyaret Eden Vatandaş Giderleri

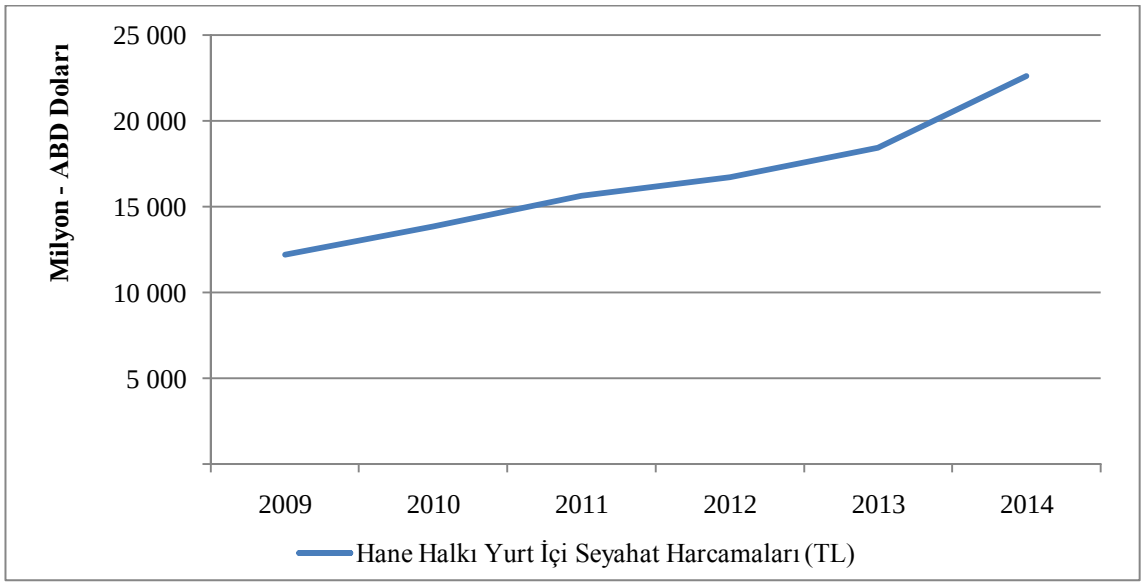
Kaynak: TÜİK, 2015

2.1.2.8. Hanehalkı Yurt içi Turizm Harcamaları

Hanehalkı yurt içi turizm harcamaları, Türkiye vatandaşlarının, Türkiye içinde yapmış olduğu turizm harcamalarını ortaya koymaktadır. Bu harcamaların GSYİH

üzerinde tüketim açısından olumlu olarak etkisi bulunmakla birlikte, net ihracat üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Şekil 9'da görüldüğü gibi, 2014 yılında toplam yurt içi seyahat sayısı 70 milyon olmuştur. Toplam geceleme sayısı ise 576 milyon geceye ulaşmıştır. Yine 2014 yılında toplam seyahat harcaması 22 milyar TL olmuştur. Kişi başına ortalama harcama ise Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin ortalama harcamasının çok altında kalarak 319 TL olmuştur. Yurt içi hanehalkı turizm harcamaları her geçen yıl artış göstermektedir. 2009 yılından bu yana TÜİK tarafından yurt içi hanehalkı turizm araştırması yapılmaktadır. 2009 yılında toplamda 12,21 milyar TL olan seyahat harcaması 2014 yılına kadar % 85'lik bir artış göstermiştir.

Şekil 9: 2009– 2014 Hane Halkı Yurt İçi Seyahat Harcamaları
Kaynak: TÜİK, 2015

. Türkiye'de hanehalkı yurt içi turizm harcamalarının 2014 yılında 319 TL gibi düşük bir seviyede kalmasının başlıca nedeni ziyaret amacıdır. Yurt içinde seyahat edenlerin % 73,3'ü yakınlarını ziyaret amacı ile turizm aktivitesinde bulunurken, % 19'u gezi, eğlence ve tatil amacıyla turizm aktivitesine katılmıştır. Yine, seyahate çıkanların % 70'i aile ve arkadaş evinde konaklamayı tercih ederken, sadece % 6'sı otellerde konaklamıştır (TÜİK Sayı: 18670, 2015). Bu nedenlerden dolayı, hanehalkı

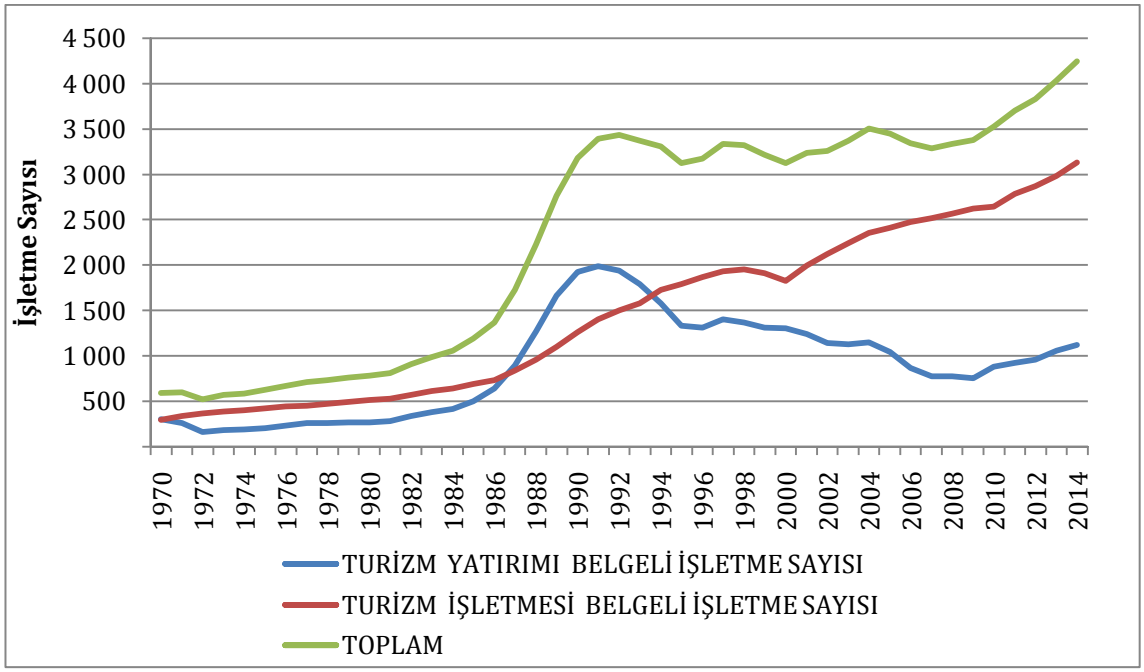
yurt içi harcamalarının ortalaması yabancı ziyaretçiler ile karşılaştırıldığında çok düşük bir seviyede kalmaktadır.

2.1.2.9. Türkiye'deki Konaklama Tesisleri

Türkiye'yi ziyaret eden turist sayıları ve bunlardan elde edilen gelirlerin temel kaynağı konaklama tesisleridir. Bu tesislerden elde edilen gelirler turizm gelirleri içerisinde büyük önem arz etmektedir. 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu, özellikle yeni konaklama tesislerinin kurulmasında büyük kolaylık sağlamıştır. 1980'li yılların başında toplam konaklama tesisi sayısı 778 iken, bu sayı 1990 yılında 3181'e ulaşmıştır.

Turizm konaklama tesisleri, turizm yatırım belgeli tesisler ve turizm işletme belgeli tesisler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Turizm yatırım belgeli tesisler, Turizm Tesislerinin Belgelendirilmesine ve Niteliklerine İlişkin Yönetmeliğe göre Turizm Yatırımı Belgesi Bakanlıkça turizm tesislerine yatırım aşamasında verilen belgeye sahip işletmeleri ifade eder. Turizm işletme belgeli tesisler ise, Turizm Tesislerinin Belgelendirilmesine ve Niteliklerine İlişkin Yönetmeliğe göre Turizm İşletmesi Belgesi Bakanlıkça turizm tesislerine işletme aşamasında verilen belgeye sahip işletmeleri ifade eder (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012).

Şekil 10'da görüldüğü gibi, 1980'li yıllardan itibaren, Türkiye'deki konaklama tesisleri sayısında büyük artışlar yaşanmıştır. 2014 yılı itibariyle toplam konaklama tesisi sayısı 4248 olmuştur. Bu tesislerin toplam oda sayıları 530 bin, toplam yatak sayıları ise 1,11 milyondur.

Şekil 10: 1970 – 2014 Yılları Arasında Türkiye'deki Konaklama Tesisleri Sayısı

Kaynak: TÜİK, 2015

2.1.2.10. İllere Göre Uluslararası Ziyaretçi Dağılımı

Türkiye'de, özellikle uluslararası turizmde bazı iller başı çekmektedirler. 2014 yılı verilerine göre Türkiye'ye gelen uluslararası ziyaretçilerin başlıca turistik illere dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 5: 2014 Yılı Uluslararası Ziyaretçilerin Turistik Merkezlere Dağılımı

İl	Turist Sayısı	%
İstanbul	11,820,697	37.19%
Antalya	11,498,519	36.18%
Muğla	3,151,930	9.92%
İzmir	1,293,072	4.07%
Aydın	558,096	1.76%
Diğer	3,460,518	10.89%
Toplam	**31,782,832**	**100.00%**

Kaynak: Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, 2015

Listede ilk sırada İstanbul ili yer almaktadır. Hem ülkenin en büyük uluslararası havaalanının İstanbul'da yer alması hem de kültürel mirası, İstanbul'u uluslararası ziyaretçiler tarafından dünyada en çok ziyaret edilen onuncu;, Türkiye'de ise birinci şehir haline getirmiştir. İstanbul'u Antalya ili izlemektedir. Antalya, özellikle Kaş, Kalkan, Kemer, Side gibi ilçeleri ile yaz turizminde uluslararası ziyaretçilerin ilgi odağı halindedir. Antalya'yı, İzmir, Muğla (Marmaris, Bodrum, Fethiye ilçeleri) ve Aydın (Didim ve Kuşadası ilçeleri) illeri takip etmektedir. Bu illerin coğrafi konumları ve turistik yerleşimleri göz önüne alındığında, Türkiye'nin çoğunlukla yaz turizmi için tercih edilen bir ülke olduğu sonucuna varılabilir.

2.1.3. Türkiye'nin Güncel Turizm Politikaları

Türkiye'de turizm politikaları, genelde turizme yönelik yatırımların teşvik edilmesi yönündedir. Bu teşvikler ile turizm sektöründe yer almayı planlayan yatırımcıların belirli turizm türlerine yönlendirilmesi amaçlanmaktadır. (Tezcan ve diğ., 2008). Bu teşvikler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Enerji desteği
- Makine ve teçhizat teslimlerinde Katma Değer Vergisi istisnası
- Gümrük vergisi muafiyeti
- Faiz desteği
- Bedelsiz yatırım yeri tahsisi
- Gelir vergisi ve sigorta prim destekleri

Turizm teşviklerinin mevcut durumu, 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Yasası ile benzer özellikler taşır. Mevcut desteklerin amacı; turizm yatırımlarının maliyetlerini düşürerek bu sektöre yatırım yapmayı planlayan yatırımcılara destek olmak ve yatırım yapmayı planlayan sermayedarları turizm sektörünün belirli türlerine yatırım yapmaları için teşvik etmektir.

Türkiye'nin 2023 yılında, turizm ile ilgili hedeflere ulaşılmak üzere hazırlamış olan "2023 Turizm Stratejisi" isimli bir kalkınma planı mevcuttur. Bu planın temel

amacı, alternatif varış noktaları ve güzergâhları oluşturarak turizmi çeşitlendirmek ve Türkiye'yi dünyanın en çok ziyaret edilen ülkeleri sıralamasında daha üst sıralara çıkarmaktır (Türkiye Turizm Stratejisi 2023, 2007).

2023 yılı turizm strateji hedefleri farklı başlıklar altında gruplandırılmıştır. Öncelikle planlama konusunda hedefler bulunmaktadır. Bu hedeflerin temelinde, turizm bölgelerindeki çarpık kentleşmeyi engellemek yatmaktadır. Bununla beraber, yatırım hedefi ile Türkiye'de yapılan turizm yatırımlarının tüm ülke geneline ve farklı turistik aktivitelere dağılımının sağlanması amaçlanmaktadır. Turizm sektöründe örgütlenmenin sağlanması da 2023 hedeflerinin arasındadır. Yeni bir örgütlenme yapısı ile kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları oluşturulacak ve bu kurumlar, kamu, özel sektör ve sivil toplum örgütlerine karşı sorumlu olarak sektörde yönlendirici çalışmalar yürütecektir. Bunların yanı sıra, iç turizmi kalkındırmaya, turizm sektörü için yeterli araştırma- geliştirme faaliyetlerinin yapılmasına olanak sağlamaya, ulaşım ve alt yapıyı güçlendirmeye, tanıtım ve pazarlama faaliyetlerini etkili bir biçimde artırmaya ve turizm sektöründe istihdam edilen elemanların eğitim kalitelerini yükseltmeye yönelik hedefler de "2023 Turizm Stratejisi" kalkınma planında yer almaktadır (Türkiye Turizm Stratejisi 2023, 2007).

2.2. DÜNYADA TURİZM

Turizm, dünya çapındaki en önemli ekonomik aktivitelerden birisi olarak başı çekmektedir. Hizmet ihracatı olarak sınıflandırılan turizm sektörü, GSYİH büyümesinin parametrelerinden biri olan net ihracatı arttırmasıyla birlikte birçok ülke tarafından üzerinde durulan ve önemsenen bir sektör halini almıştır. Ayrıca, uluslararası turizmdeki mal ve hizmet tüketimi, bu mal ve hizmetlerin sağlandığı ülkenin dışından gelen ziyaretçiler tarafından yapıldığı için, bu sektörün ödemeler bilançosunu iyileştirici etkileri de bulunmaktadır (Thano, 2015). Bununla birlikte, ülke içine yabancı yatırımları çekmesi nedeniyle, doğrudan yabancı yatırımların oluşmasında kaynak görevi görmektedir. Ayrıca, uluslararası turizm, ülkelerin döviz rezervlerinin yaratılması sürecinde ciddi bir rol oynamaktadır.

Ekonomiye yaptığı katkılardan dolayı, ülkelerin özellikle makroekonomik politikalarının oluşturulması sürecinde etkili olan turizm, her geçen yıl büyüyerek daha fazla ilgi çeken ve bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizmin yıllar içindeki gelişimi, bugünkü durumu ve gelecekteki beklenen statüsü konusunda bilgi sahibi olmak, sağlıklı turizm politikalarının oluşturulmasında temel bir rol oynamaktadır.

2.2.1. Dünya Turizm Tarihi

Turizm faaliyetleri ilk olarak, antik Yunan ve Roma medeniyetlerinde elit grubun eğlence için seyahat etmeye başlaması ile ortaya çıkmıştır. Rönesans ile beraber gelişen turizm, 17. ve 18. yüzyılda "Büyük Tur" ve SPA[2] hizmetlerinin gelişmesiyle hız kazanmıştır. 19. yüzyılda deniz kıyılarında tatil yerlerinin kurulması ve uluslararası turizmin, öncüsü Thomas Cook olan turizm acenteleri vasıtasıyla yaygınlaşması ile birlikte turizm, dünya çapında kabul edilen bir sektör olarak yerini almıştır (Towner, 1995).

Turizm, teknolojik gelişmelerin etkisiyle de ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. 20. yüzyılın ortasından itibaren gelişen havacılık sektörü, özellikle uluslararası turizmin çok ciddi bir sıçrama yapmasını sağlamıştır. Son 50 yılda havacılık sektöründe meydana gelen gelişmeler, turizm sektöründeki gelişmeler üzerinde uyarıcı bir etki göstermiştir (Dwyer, Forsyth ve Dwyer, 2010: 584). Gelişen havacılık sektörü ile birlikte seyahat maliyetleri düşmüş ve bu durum düşük gelir grubundaki insanların da turistik aktivitelere katılmasının önünü açmıştır.

2.2.2. Dünyada Uluslararası Turizmde Gelen ve Giden Ziyaretçi Sayıları

Uluslararası turizmde gelen ziyaretçiler, kendi ülkeleri dışındaki farklı ülkelere toplamda 12 aylık bir periyodu geçmemek üzere seyahat eden kişiler olarak tanımlamaktadırlar. Bu verinin elde edilmesi sürecinde genellikle sınır ve gümrük istatistikleri kullanılmaktadır. Bazı ülkelerde ise bu verilerin elde edilmesi için turizm

[2] SPA, şifalı sular ile yapılan bakım anlamına gelmektedir.

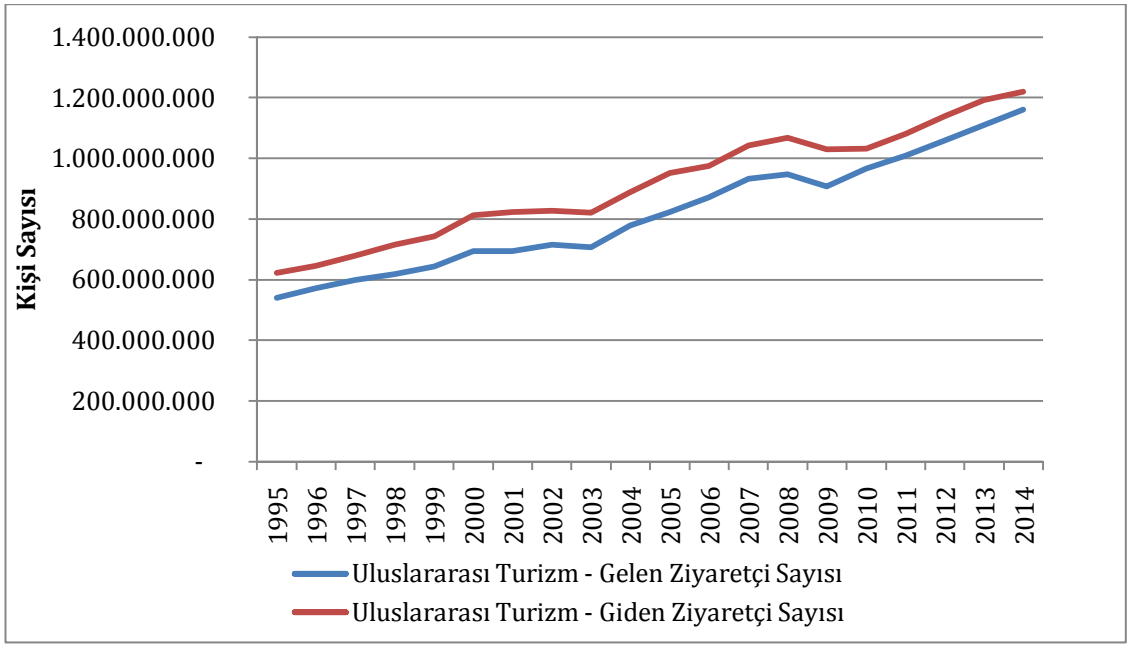
konaklama işletmelerinden alınan bilgiler kullanılır. (IRTS, 2008). Uluslararası turizmde giden ziyaretçi sayısı ise, kendi ülkesi dışına çıkan vatandaşların, seyahat ettikleri noktaların değil, kendi ülkelerinin sınır ve gümrük istatistiklerinin kullanılması ile hesaplanmaktadır.

Gelen ve giden ziyaretçi sayıları, bir ülkeye ait turizm sektörü hareketliliğini gösteren en önemli parametrelerdir. Bu sayılar, ülkelerin turizm sektörü büyüklüklerinin ve gelişimlerinin ölçülmesinde kullanılan verileri oluşturmakta, turizm politikalarının doğru yapılandırılması için referans olarak kullanılmaktadırlar.

Turizmin dünya çapında gittikçe büyüyen ve gelişen bir sektör olduğunun en net göstergesi, gelen ve giden ziyaretçi sayılarındaki artışlardır. Şekil 11'de görülebileceği gibi 1995 yılında 550 milyon kişi olan uluslararası gelen ziyaretçi sayısı, her yıl ortalama % 4 kadar büyüme göstermiş ve 2013 yılında bu rakam toplamda 1,12 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu periyottaki en büyük düşüş, 2008 yılında ABD'de başlayarak tüm dünyayı etkisi altına alan kriz sürecinde yaşanmıştır. 2008 yılından 2009 yılına gelindiğinde uluslararası gelen ziyaretçi sayısı % 4'lük bir küçülme göstermiştir. Ancak 2009 yılından 2010 yılına gelindiğinde % 7'lik bir artış ile büyümesini tekrar devam ettirmiştir. 2014 yılında gelen ziyaretçi sayısı 1,13 milyar kişiye ulaşmış, 2013 yılından 2014 yılına gelindiğinde % 1'lik bir büyüme meydana gelmiştir. (UNWTO, 2015).

Uluslararası giden ziyaretçi sayıları, gelen ziyaretçi sayılarından daha falza olmakla birlikte, gelen ziyaretçi sayıları ile paralel hareket etmektedirler. Bu sayıların birbirlerinden farklı olmasının temel nedeni, uluslararası giden ziyaretçi sayısı hesaplamasında genel olarak sınır istatistikleri kullanılmakta iken, uluslararası gelen ziyaretçi sayısı hesaplamasında her ülkenin sınır istatistikleri kullanılamamasıdır. Sınır istatistiklerinin kullanılamadığı ülkelerde, turizm konaklama işletmelerinden alınan verilerin kaynak olarak kullanılmasından dolayı, özellikle günübirlik ziyaretçiler ve gemi ile seyahat eden ziyaretçiler, gelen uluslararası ziyaretçi sayılarına dâhil edilememektedirler.

Uluslararası giden ziyaretçi sayısı, 1995 yılında 658 milyon kişiden, 2013 yılında 1,22 milyar kişiye ulaşmıştır. Uluslararası giden ziyaretçi sayısında uluslararası gelen ziyaretçi sayısına benzer olarak yıllık % 4'lük büyüme söz konusudur. Aynı şekilde 2008 yılındaki küresel kriz, uluslararası giden turist sayısında % 4'lük azalmaya neden olmuş, ancak bir sonraki yıl, % 7'lik bir büyüme ile artış devam etmiştir.

Şekil 11: Uluslararası Turizm Gelen ve Giden Turist Sayıları

Kaynak: The World Bank, 2015

2.2.3. Dünyada Uluslararası Turizm Gelirlerinin Ölçülmesi

Uluslararası turizm gelirleri hesaplanırken kullanılan başlıca veriler aşağıdaki gibidir:

- Turizm gelirlerinin GSYİH'e oranı
- Turizm gelirlerinin toplam tutarı
- Turizm gelirlerinin toplam ihracata oranı

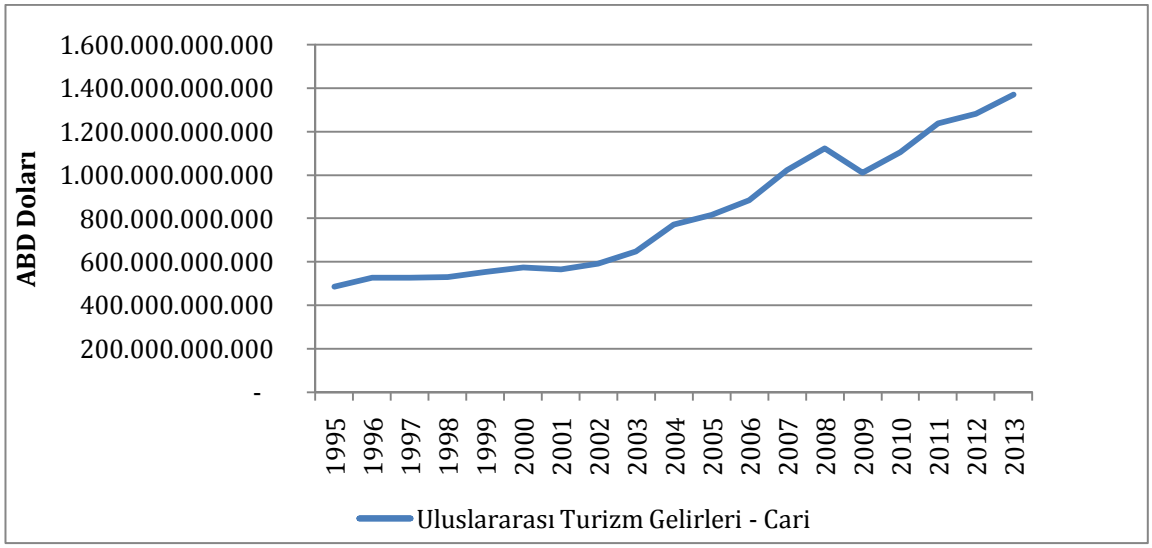
2.2.3.1. Dünyada Uluslararası Turizm Gelirlerinin GSYİH'e Oranı

Uluslararası turizm gelirleri, 2014 yılı itibariyle, doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerin toplamı ele alındığında, tüm dünya GSYİH'nin % 9'unu oluşturmaktadır. Bu rakam, 2014 yılı için toplamda 1 trilyon 381 milyar ABD Dolarına tekabül etmektedir. 2013 yılında 1 trilyon 296 milyar ABD Doları olan bu rakam, enflasyon ve döviz kuru dalgalanmaları da hesaba katıldığında reel olarak % 3,7'lik bir büyüme göstermiştir (UNWTO, 2015).

2.2.3.2. Dünyada Uluslararası Turizm Gelirlerinin Toplamı

Uluslararası turizm gelirleri hesaplamaları, uluslararası gelen ziyaretçilerin ulusal hizmetler ve uluslararası taşımacılık hizmetleri de dâhil olmak üzere yaptıkları tüm harcamalar göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Bununla birlikte, turistlerin gittikleri ülkelerde mal ve hizmetler için yaptığı tüm ön ödemeler uluslararası turizm gelirleri içine dâhildir (UNWTO, 2014).

Şekil 12'de görüldüğü gibi, 1995 yılında 483 milyar 719 milyon ABD doları olan uluslararası turizm gelirleri, 2013 yılına gelindiğinde 1 trilyon 381 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Turizm gelirleri küresel olarak her yıl % 6'lık bir büyüme göstermiştir. Gelen ve giden ziyaretçi sayılarının yıllık ortalama % 4 büyüme gösterdiği göz önüne alındığında, ziyaretçi başına yapılan ortalama harcamanın her yıl arttığı tespitinde bulunulabilir. ABD'de meydana gelen ve tüm dünyayı etkileyen kriz, sadece gelen ziyaretçi sayısında azalmaya neden olmamış, aynı zamanda tüm dünyadaki turizm gelirlerindeki ciddi bir düşüş ile kendini göstermiştir. 2007 yılından 2008 yılına gelindiğinde dünyadaki toplam turizm gelirleri 1 trilyon 35 milyar ABD Dolarından 1 trilyon 139 milyar ABD Dolarına çıkarak % 10'luk bir büyüme göstermesine rağmen, 2009 yılına gelindiğinde bu rakam 1 trilyon 23 milyar ABD Dolarına gerilemiş ve % 10'luk bir daralma yaşanmıştır. Ancak, 2010 yılına gelindiğinde, turizm sektörü hızla kendi toparlayarak yine % 10'luk bir büyüme göstermiş ve bu yılda dünyadaki toplam turizm gelirleri 1 trilyon 119 milyar ABD Doları olmuştur.

Şekil 12: Uluslararası Turizm Gelirleri – Cari

Kaynak: World Bank, 2015

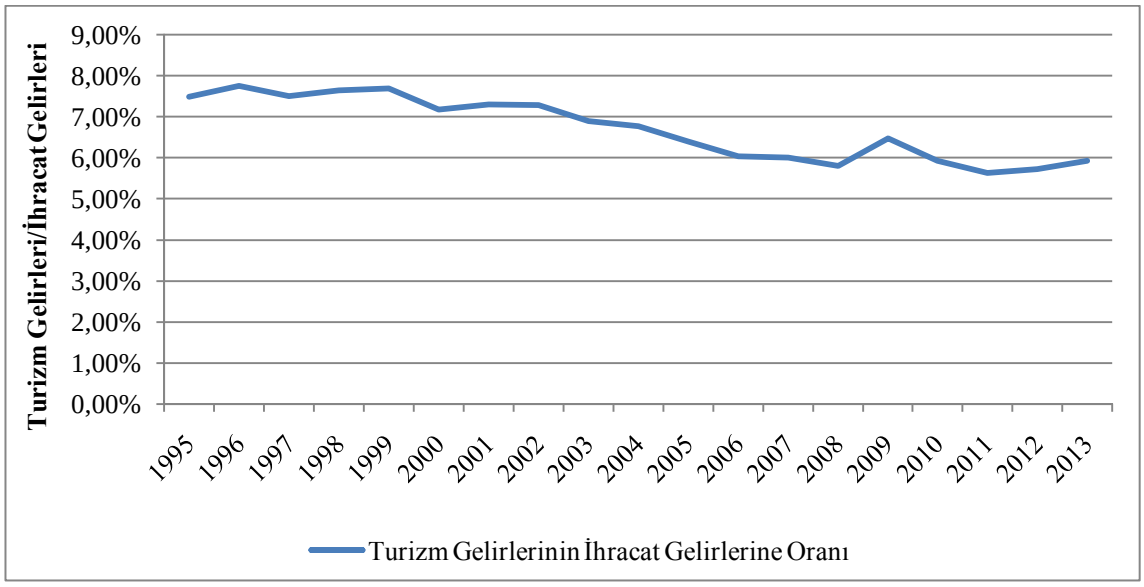
2.2.3.3. Dünyada Uluslararası Turizm Gelirlerinin Toplam İhracata Oranı

Yakın geçmişe kadar, literatürdeki ihracatla ilgili çalışmalar, genellikle temel ve üretilmiş malların ihracatı ile ilgilenmekteydi. Ancak son yıllarda ihracatın sadece temel ve üretilmiş mallar ile değil hizmet olarak da yapılabildiğini ortaya koyan çalışmalar giderek önem kazandı. Bu bağlamda turizm sektörü, hizmet ihracatları arasında, geleneksel olmayan bir ihracat türü olarak yer almaktadır (Jimenez ve diğ., 2009).

Uluslararası turizmin ekonomik büyüme ve kalkınma için gittikçe önemli bir sektör haline gelmesiyle birlikte, bu sektörden elde edilen gelirler gelişmekte olan birçok ülke için başlıca hizmet ihracatı geliri olarak yer almaktadır (Xenias ve Erdmann, 2011). Örneğin, Karayip Adaları gibi ekonomisi büyük ölçüde turizme dayanan gelişmekte olan ülkelerin turizm gelirleri, toplam ihracatları içerisinde % 40’ gibi büyük bir paya sahip olmaktadır. (Maloney, 2001).

Uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracat içindeki payı genel olarak istikrarlı bir seyir sergilemektedir. Şekil 13’te görüldüğü gibi, 1995 - 2013 periyodundaki verilere bakıldığı zaman, uluslararası turizm gelirlerinin toplam ihracat içinde oranı % 6,71’dir. Toplam ihracat gelirleri içerisindeki payı 1995 yılında % 7,49

olan uluslararası turizm gelirleri, 2013 yılına gelindiğinde % 5.93'e düşmüştür. 2014 yılında da, benzer bir şekilde uluslararası turizm gelirleri, toplam ihracatın %6'lık bölümünü oluşturmaktadır.

Şekil 13: Uluslararası Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı

Kaynak: World Bank, 2015

Yukarıdaki verilere istinaden, turizm sektörünün ihracat yapan diğer sektörlerle paralel olarak bir büyüme içinde olduğu sonucuna varılabilir. 2006 ile 2013 yılları arasındaki son 8 yılda, turizm sektörü dünyadaki toplam ihracat içerisindeki yaklaşık % 6'lık payını korumuş, 2014 yılında da % 6 civarında seyrederek istikrarlı büyümesine devam etmiştir. Fiyat esnekliği çok yüksek olan turizm harcamaları, özellikle ekonomik kriz zamanlarında azalarak turizm gelirlerinin de azalmasına yol açmış, bu da turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payının azalmasına neden olmuştur. Ayrıca, diğer sektörlerdeki ihracat gelirlerinin turizm gelirlerinden daha fazla artış göstermesi ile beraber turizm gelirlerinin toplam ihracat gelirleri içindeki payı düşüş göstermektedir.

2.2.4. Destinasyonlara Göre Dünya Turizmi

Turizm destinasyonu, bir turistin en az bir gece konaklayabileceği fiziksel alana verilen addır. Bu alan, destek servisleri ve eğlence yerlerini de kapsamaktadır. Turizm

destinasyonlarının yönetim ve piyasa rekabetçiliğini tanımlayan fiziksel ve idari sınırları vardır. Bu destinasyonlar genellikle çeşitli hisse sahipleriyle ortaklık halindedir. Birçok farklı destinasyon birleşerek daha geniş bir turizm alanını meydana getirir (UNWTO Think Tank, 2002).

Turizm destinasyonlarının popülerliği ve büyüklüğü göz önüne alındığında iki sınıflandırma söz konusudur. Bunlardan birincisi, ülkelere göre turizm destinasyonları; ikincisi ise şehirlere göre turizm destinasyonlarıdır. Ülkelere göre turizm destinasyonlarının büyüklüğü ise kendi arasında ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri gelen uluslararası ziyaretçi sayılarına göre büyüklük, diğeri de toplam turizm gelirlerine göre büyüklüktür.

2014 yılında gelen uluslararası turist sayılarına göre en popüler ülke Fransa'dır. Toplam ziyaretçi sayısı 87,7 milyon kişi olmuştur. Fransa'yı 74,8 milyon kişi ile ABD, onu da 66 milyon kişi ile İspanya izlemektedir. Türkiye, gelen uluslararası ziyaretçi sayılarına göre en popüler 6. ülkedir. 2014 yılında Türkiye'ye gelen toplam turist sayısı 39,8 milyon kişi olmuştur (UNWTO, 2015).

Tablo 6: 2014 Yılı Uluslararası Gelen Turist Sayısına Göre Ülkeler Sıralaması

	Turist Sayısı	Turist Sayısı - (Milyon Kişi)
1	Fransa	83,7
2	ABD	74,8
3	İspanya	65,0
4	Çin	56,6
5	İtalya	48,6
6	Türkiye	39,8
7	Almanya	33,0
8	Birleşik Krallık	32,6
9	Rusya Federasyonu	29,8
10	Meksika	29,1

Kaynak: UNWTO, 2015

Gelen turist sayıları kadar, ülkelerin turizmden elde ettiği gelirler de çok önemli bir parametredir. Uluslararası turizmden elde edilen gelirler sıralandığında, gelen turist

sayılarından daha farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu durum, gelen uluslararası turistlerin gelir düzeyine bağlı olarak yaptıkları harcamalardan kaynaklıdır.

Tablo 7: 2014 Yılı Uluslararası Turizm Gelirlerine Göre Ülkeler Sıralaması

	Ülke	Uluslararası Turizm Gelirleri - (ABD Doları - Milyar)
1	ABD	177,2
2	İspanya	62,6
3	Çin	56,9
4	Fransa	55,4
5	Macau	50,8
6	İtalya	45,5
7	Birleşik Krallık	45,3
8	Almanya	43,4
9	Tayland	38,4
10	Hong Kong	38,4

Kaynak: UNWTO, 2015

Tablo 7'de görüldüğü gibi, ABD, 2014 yılında uluslararası gelen turist sayılarına göre her ne kadar 2. popüler ülke olsa da, turizm sektöründen en çok gelir sağlayan ülke konumundadır. 2014 yılında ABD'nin uluslararası turizmden elde etmiş olduğu gelir 177,2 milyar ABD Dolardır. 2. sırada yer alan İspanya'nın, 2014 yılında uluslararası turizmden elde ettiği gelir 62,6 milyar ABD Dolardır. 3. sırayı ise 56,9 milyar ABD Doları ile Çin almaktadır. Yukarıdaki verilere bakıldığında, Fransa her ne kadar turistler tarafından en çok ziyaret edilen ülke de olsa, ziyaretçilerin kişi başına yaptığı ortalama ABD'den çok daha azdır. Bu durumda, ABD'nin gelir düzeyi daha yüksek turistler tarafından ziyaret edildiği ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin 2014 yılı turizm gelirleri toplamı 32,3 milyar ABD Dolardır. Bu gelirlerin % 78,9'i uluslararası turistler tarafından sağlanmıştır. Buna göre uluslararası turizm geliri 25,5 milyar ABD Dolar olmuştur.

Turizm sektörünün büyüklüğü sadece ülkeler değil, şehirler açısından da önem taşımaktadır. Bölgesel kalkınma süreçlerindeki önemli faktörlerden birisi olan turizm sektörünün şehir bazında incelenmesi, bölgesel kalkınma politikalarının optimum olarak şekillendirilmesinde rol oynamaktadır.

Tablo 8'de görüldüğü gibi, 2014 yılında dünyada en çok uluslararası ziyaretçi çeken şehir 22,77 milyon kişi ile Hong Kong olmuştur. Hong Kong'u 17,38 milyon kişi ile Londra izlemektedir. 17,09 milyon ziyaretçi ile Singapur 3. sırayı almıştır. İstanbul, 11,87 milyon kişi ile 2014 yılında dünyada en çok turist çeken 10. şehir olmuştur.

Tablo 8: 2014 Yılı Uluslararası Ziyaretçi Sayılarına Göre Şehirler Sıralaması

	Şehir	Turist Sayısı - (Milyon Kişi)
1	Hong Kong	22,77
2	Londra	17,38
3	Singapur	17,09
4	Bangkok	16,25
5	Paris	14,98
6	Macau	14,97
7	Dubai	13,20
8	Shangay	13,12
9	New York City	12,33
10	İstanbul	11,87

Kaynak: Euromonitor, 2015

2.2.5. Küresel Turizm Politikaları

Turizm politikası, bir destinasyon veya ülke için çeşitli düzenlemeler, kurallar, rehberler ve kalkınma hedefleri ve stratejileri setinden oluşur. Bu politikalar, bir çerçeve içinde, turizm kalkınmasını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen kararların bireysel veya toplu olarak alınmasına dayanır (Goeldner ve Ritchie, 2011). Turizm politikalarının temel amaçları aşağıdaki gibidir (Shuraiki, 2001):

- Turizm sektörünü uyaran çeşitli kamu ve özel sektör alanlarının kalkınmasının sağlanmasıdır. Bunların arasından en önemlileri:
    - Geliştirilmiş ödemeler dengesi
    - Bölgesel kalkınma
    - Ekonominin çeşitlendirilmesi
    - Gelir düzeyini ve ülke gelirlerini artırma.
    - Yeni istihdam fırsatları

- Kültürel değişim, el işçiliğinin canlandırılması ve bölgesel kalkınmanın sağlanması gibi sosyokültürel kalkınma faktörlerini iyileştirmektir.
- Turistik alanların kötü planlanması ve yönetilmesi sonucu, doğada meydana gelmesi muhtemel olumsuz etkileri ortadan kaldırmaktır.

2.2.6. Küresel Turizm Politikalarının Hedefleri

Küresel turizm politikalarının hedefleri temel olarak UNWTO tarafından belirlenmektedir. 2011 yılında Kore'de yapılan 19. Küresel Turizm Toplantısı'nda 2030 yılı turizm hedefleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir (UNWTO, 2011):

- Uluslararası gelen turist sayısını 1,8 milyar kişiye çıkarmak,
- Asya, Pasifik, Orta Doğu ve Afrika ülkelerinin küresel turizmdeki paylarını artırmak,
- Havayolu ile seyahat eden turist sayısını artırmak,
- Bölgeler arası turizm seyahatlerinin payını artırma,
- Gelişmekte olan turizm bölgeleri için yeterli iş çevresi, alt yapı, pazarlama ve insan kaynakları politikalarının oluşturulmasını sağlamak,
- Turizm sektörünün sosyal ve ekonomik faydalarını maksimize ederken olumsuz etkilerini minimize etmek,
- Uzun dönemde daha sürdürülebilir bir büyüme modeli oluşturmak.

UNWTO tarafından belirlenen küresel turizm hedefleri, tüm ülkeler için yol gösterici birer referanstır. Belirlenen bu hedefler, her ülkenin kendi turizm politikaları için bir referans oluşturmaktadır. Bu ülkelerin kendi ekonomik koşullarına ve turizm sektörü yapılarına göre hedefler geliştirilmekte ve hazırlanan politikalar bu yönde uygulamaktadırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TURİZMİN MAKROEKONOMİK ÖLÇÜTLERİ VE LİTERATÜR

3.1. TURİZMİN MAKROEKONOMİK ÖLÇÜTLERİ

Turizm, 20. yüzyılın başından itibaren gittikçe büyüyen ve 1950'li yıllardan itibaren GSYİH içinde sürekli artan bir paya sahip olan bir sektör olarak birçok ekonomistin ilgisini çekmiştir. Turizm ekonomisinin temel amacı, turizm sektörü anlayışını ekonomik materyallerle birleştirerek bu sektörle ilgilenenlerin sorularına cevap bulmaktır (http://www.tourismeconomics.com/, Erişim Tarihi: 08.04.2016). Turizmin makroekonomik ölçütleri, seyahatin ve bunun doğrudan, dolaylı ve uyarılmış makroekonomik sonuçlarını ölçer. Turizmin en önemli yönlerinden birisi de sadece ekonomik değil psikolojik, sosyolojik, çevrebilimsel ve politik etkilerinin de olmasıdır (http://purple.niagara.edu/zhou/documents/slideshow-chap1.ppt, Erişim Tarihi: 08.04.2016).

Turizm sektöründen elde edilen gelirlerin, ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerinde etkisi olup olmadığının araştırılması çok büyük bir önem arz etmektedir. Turizm politikaları yapılandırılırken, bu etkilerin ışığında gerekli adımlar atılmaktadır. Turizmi kalkındırmaya yönelik pazarlama ve yatırım harcamalarının geri dönüşü, turizm politikalarının etkisi ve devamlılığı konusunda önemli bir referanstır. Örneğin, vergilendirmeyle ilgili turizm çalışmalarında, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi büyük önem taşımaktadır. AB üyesi ülkeler, otel konaklamaları ve yolcu taşımacılığı vergilerini % 5 - 10 arasına çekerken, Türkiye'nin ortalamada % 11'lik vergi uygulaması, ülkenin turizm gelirlerinin artışı üzerinde olumsuz bir etkiye neden olmaktadır (Pırnar ve Miral, 2008).

Turizmin ekonomik büyümeye katkısının hesaplanabilmesi için, turizmin makroekonomik ölçütleri üzerinde çalışılması gerekmektedir. Turizmin makroekonomik

ölçütleri; turizm gelirleri, turizm harcamaları ve uluslararası gelen ziyaretçi sayıları olarak sıralanabilir. Bu veriler çerçevesinde turizmin ekonomik büyümeye olan katkısının, çeşitli ekonometrik metotlarla hesaplanması mümkün olmaktadır.

3.2. LİTERATÜR

Turizmin makroekonomik ölçütleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, farklı zaman periyotları ve farklı yöntemler kullanılarak birçok çalışmada incelenmiştir. Aynı ülkeler için yapılan farklı çalışmalarda farklı sonuçların bulunması söz konusu olmuştur. Çalışmalarda ulaşılan ampirik sonuçların her zaman aynı sonucu vermemesinin nedeni, farklı ekonometrik yöntemlerin ve farklı zaman dilimlerinin kullanılmış olması ile açıklanabilir. Yapılan çalışmalarda Johansen vektör hata düzeltme modeli, Granger nedensellik analizi (VAR – vektör otoregresif model ve Toda Yamamoto), Yapısal Kırılma Modelleri (Zivot - Andrews), ARDL Modeli ile sınır testi, panel veri yaklaşımı gibi birçok farklı yöntemin kullandığı görülmektedir (Brida ve Pulina, 2010).

Turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkısı üzerinde birçok çalışma olmasına rağmen, araştırmacılar bu iki değişken arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu konusunda mutabık değillerdir. Yapılan çalışmaların bazısı turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koyarken, bazı çalışmalar tek yönlü bir ilişkinin olduğunu, bazı çalışmalar ise turizm ve ekonomik büyüme arasında hiçbir ilişkinin olmadığını ortaya çıkarmışlardır (Jackman, 2012).

Turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak kullanılan üç değişken vardır. Bunlardan ilki, turizm gelirleri ve GSYİH veya GSMH arasındaki ilişki, ikincisi turizm harcamaları ve GSYİH veya GSMH arasındaki ilişki ve üçüncüsü de gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH veya GSMH arasındaki ilişkidir. Yapılan çalışmalar, ekonomik büyüme referansı olarak GSYİH veya GSMH değişimini ele alırken, turizm sektöründeki büyümenin hesaplanmasında; genel olarak turizm gelirleri, turizm harcamaları ve gelen ziyaretçi sayıları olmak üzere üç farklı değişken kullanılmaktadır.

Turizm sektörünün ekonomik etkilerinin hesaplanması için istihdam (Önder ve Durgun; 2008), net ihracat (Khan, Toh ve Chua, 2005; Durbarry, 2004) ve yabancı doğrudan yatırım (Tang, Sevlenathan ve Selvenathan; 2007) gibi farklı değişkenlerin kullanıldığı çalışmalar da mevcuttur.

3.2.1. Turizm Gelirleri ve GSYİH/GSMH

Turizm gelirleri ve GSYİH veya GSMH arasındaki nedensellik ilişkisini temel alan çalışmalar, bu nedensellik ilişkisinin hem tek yönlü, hem de çift yönlü olabileceğine dair farklı sonuca ulaşırken, kimi çalışmalar ise turizm gelirleri ve GSYİH veya GSMH arasında hiçbir nedensellik ilişkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Turizm gelirlerindeki artışıyla birlikte, GSYİH veya GSMH'nin artması bir yana, artan GSYİH ve GSMH ile beraber modernleşen ülkelerin daha fazla turizm geliri elde etmesi de olasılık dâhilindedir. Bu bağlamda, turizm sektöründeki daralmalar sadece GSYİH veya GSMH üzerinde olumsuz etkilere neden olmamaktadır; GSYİH veya GSMH daralmasına neden olan faktörler, mevcut turizm gelirlerinin azalması ile sonuçlanabilmektedir.

GSYİH veya GSMH'nin turizm gelirleri tarafından yaratılan kısmı, turizmin toplam ekonomik katkısının ölçülebilmesi için önemli bir veridir. Ulusal ekonomilerde turizmin stratejik bir sektör olarak rol oynadığı konusunda fikir birliğine varılmıştır. Ayrıca turizmin, bireylerin yüksek refah seviyesine sahip olmasında, devletlerin ekonomik hedeflerine ulaşmasında ve yaratıcı bir ekonomik yapının ortaya çıkmasında temel bir katkısının olduğu yapılan birçok çalışma ile beraber desteklenmektedir (http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/methodology_sheets/econ_development/tourism_contribution.pdf, Erişim Tarihi: 09.04.2016).

Turizm gelirleri ile GSYİH veya GSMH arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli çalışmalar mevcuttur. Öncelikle, Türkiye için Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004), Kasman, Saadet ve Adnan (2004), Ongan ve Demiröz (2005), Yavuz (2006), Çetintaş ve Bektaş (2008), Aslan, Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Kaplan ve Çelik (2008), Öztürk

ve Acaravcı (2009) tarafından yapılan çalışmalar vardır. Bu çalışmalarda farklı dönemler, farklı yöntemler ile ele alınmıştır.

Uysal, Erdoğan ve Mucuk tarafından yapılan çalışmada 1992 - 2003 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSMH verileri kullanılmıştır. Verilere önce ADF birim kök testi uygulanmış, daha sonra da Granger nedensellik testi ile nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Nedensellik testi sonucunda turizm gelirleri ve GSMH arasında çift yönlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Kasman, Saadet ve Adnan tarafından yapılan testte ise 1963 – 2002 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış, daha sonra Johansen ve Pesaran, Shin ve Smith eşbütünleşme testleri uygulanarak bu veriler arasındaki uzun dönemli ve kısa dönemli ilişki araştırılmıştır. Yapılan analiz sonucunda turizm gelirleri ile GSYİH arasında hem uzun dönemli hem de kısa dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Ongan ve Demiröz tarafından yapılan çalışmada çeyreklik dönemlere ait veriler kullanılmış, 1998:Q1 - 2004:Q2 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri ile çalışılmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda turizm gelirleri ve GSYİH arasında hem uzun dönemli, hem de kısa dönemli ilişkinin varlığı açıklanırken, vektör hata düzeltme modelini içeren Granger Nedensellik testi ile de turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu bulunmuştur.

Yavuz tarafından yapılan çalışmada çeyrek dönemlik veriler kullanılmış olup, 1992:Q1 - 2004:Q4 periyoduna ait veriler ile çalışılmıştır. Bu çalışmada öncelikli olarak Zivot Andrews yapısal kırılma testi uygulanmıştır. Test sonucunda 2000 yılının dördüncü çeyreğinde yapısal kırılma olduğu sonucuna varılmış, ancak kritik değerler yapısal kırılmanın kalıcı olmadığını göstermiştir. Toda - Yamamoto yaklaşımına dayalı Granger nedensellik testi sonucunda ise, turizm gelirleri ile GSYİH arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

Çetintaş ve Bektaş tarafından yapılan çalışmada, 1964 - 2006 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere ADF ve PP birim kök testleri uygulandıktan sonra ARDL sınır testi uygulanmıştır. % 5 anlamlılık düzeyinde veriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu ortaya koyulmuştur. Ancak, uzun dönemde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğu bulunurken, kısa dönemde ise bu iki verinin arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Yine aynı verilerle yapılan Granger nedensellik testi sonucunda turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Aslan tarafından yapılan çalışmada, 1992:Q1 - 2007:Q2 periyoduna ait uluslararası turizm gelirleri ve GSMH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle Johansen eşbütünleşme testi uygulamış ve bu veriler arasında hem uzun dönemli, hem de kısa dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ortaya koyulmuştur. Uygulanan Granger Nedensellik Testi sonucunda, turizm gelirlerinden GSMH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulunmuştur.

Kızılgöl ve Erbaykal tarafından yapılan çalışmada çeyrek dönemlik veriler kullanılmış olup, 1992:Q1 - 2006:Q2 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Bu çalışmada sadece Todo – Yamamoto Nedensellik Testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, literatürdeki birçok çalışmanın aksine, nedensellik ilişkisinin GSYİH'ten turizm gelirlerine doğru tek yönlü olduğunu göstermektedir.

Kaplan ve Çelik tarafından yapılan çalışmada 1963 - 2006 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Tüm verilere ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış olup, ardından Johansen – Juselius eşbütünleşme testine tabi tutulmuşlardır. Eşbütünleşme testi sonucunda turizm gelirleri ve GSYİH arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Veriler arasındaki nedensellik ilişkisinin ölçülmesi için Granger nedensellik testi uygulanmış olup, test sonucunda turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Öztürk ve Acaravcı tarafından yapılan çalışmada 1987 - 2007 periyoduna ait turizm gelirleri, gelen uluslararası ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır.

Uygulanan Johansen ve ARDL eşbütünleşme testleri sonucunda turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi bulunamamıştır. Bu ilişkinin olmamasından dolayı, bu çalışmada TLG hipotezinin Türkiye için geçerli olmadığı savunulmaktadır.

Turizm gelirlerinin GSYİH veya GSMH ile arasındaki nedensellik ilişkisi sadece Türkiye için incelenmemiştir. Türkiye'nin yanı sıra, Fiji, Nikaragua, Pakistan, Antigua ve Barbuda, Şili, Kolombiya, Tayvan, Güney Kore, Hırvatistan ve Ürdün için de yapılan çalışmalar bulunmaktadır.

2008 yılında Oh tarafından Güney Kore için yapılan çalışmada 1975:Q1 - 2001:Q1 periyoduna ait çeyreklik toplam turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. TLG hipotezini desteklenmek için veriler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmış, bunun için de Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Literatürdeki birçok çalışmadan farklı olarak, Güney Kore için turizm gelirleri ve GSYİH arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamış, çalışmanın sonucu TLG hipotezini desteklememiştir.

Narayan ve Prasad tarafından 2003 yılında Fiji için yapılan çalışmada 1988 - 2002 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Veriler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için Granger Nedensellik Testi kullanılmış, test sonucunda kısa dönemde GSYİH'ten turizm gelirlerine doğru, uzun dönemde ise turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

2004 yılında Dristakis tarafından Yunanistan için yapılan çalışmada 1960:Q1 - 2000:Q4 periyoduna ait çeyrek dönemler arasındaki uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmış, akabinde de Johansen ve Juselius eşbütünleşme testine tabi tutulmuşlardır. Test sonucunda veriler arasında hem uzun dönemli hem de kısa dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Granger nedensellik testi sonucunda da uluslararası

turizm gelirleri ile GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Vanegas ve Croes tarafından 2007 yılında Nikaragua için yapılan çalışmada 1980 - 2004 periyoduna ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Verileri arasında hem uzun dönemli, hem de kısa dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucunca varılmıştır. Buna göre, turizm gelirlerindeki % 1'lik artış, GSYİH'te % 0,76'lık bir artış ile sonuçlanmaktadır. Daha sonra verilere Granger Nedensellik Testi uygulanmış, test sonucunda turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Khalil, Kakar ve Waliullah tarafından 2007 yılında Pakistan'a için yapılan çalışmada 1960 - 2005 periyodu arasındaki turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF birim kök testi uygulanmış olup, daha sonra Engle – Granger eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Eşbütünleşme testi sonucunda turizm gelirleri ve GSYİH arasında hem kısa dönemli, hem de uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Daha sonra verilere Granger Nedensellik Testi uygulanmış olup, turizm gelirleri ve GSYİH arasında çift yönlü bir nedensellik ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Nowak, Sahli ve Cortes tarafından 2007 yılında İspanya için yapılan çalışmada 1960 ve 2003 periyotlarına ait turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış olup, daha sonra Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Test sonucunda veriler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Nedensellik ilişkisinin tespiti için de Granger Nedensellik Testi uygulanmış olup, turizm gelirleri ile GSYİH arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Po ve Huang tarafından yapılan çalışmada, panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Bunun için 88 farklı ülkenin uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Bu ülkeler 3 farklı rejime ayrılmıştır ve 1995 - 2002 periyoduna

ait veriler üzerinde araştırma yapılan bu çalışmada, doğrusal ve doğrusal olmayan sınır modelleri kullanılmıştır. Bu modellerin sonucunda, turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir büyüme olduğu bulunmuştur. Granger Nedensellik analizinde ise turizm büyümesinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ancak Rejim 1 ve Rejim 3 ülkelerinde turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki anlamlı iken, Rejim 2 ülkelerinde bu ilişkinin anlamlı olmadığı sonucuna varılmıştır.

Lee ve Chang tarafından 2008 yılında yapılan çalışmada panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Bunun için 23 OECD Üyesi, 5 Asya Ülkesi, 11 Latin Amerika Ülkesi, 16 Alt Büyük Sahra Afrika Ülkesi olmak üzere toplamda 55 farklı ülkenin 1990 - 2002 periyoduna ait turizm gelirleri, gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Yapılan Pedroni eşbütünleşme testi sonucunda, hem OECD üyesi olan ülkeler hem de OECD üyesi olmayan ülkeler için, turizm gelirleri, gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH arasında uzun dönemli ve kısa dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak, OECD ülkesi olmayan ülkelerdeki eşbütünleşme ilişkisi, OECD üyesi olan ülkelerdeki eş bütünleşme ilişkisinden daha güçlüdür. Panel Granger Nedensellik analizi sonucunda da OECD üyesi ülkeler için turizm büyümesinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, OECD üyesi olmayan ülkeler için bu ilişki çift yönlüdür.

Lee ve Chein tarafından 2008 yılında Tayvan için yapılan çalışmada, 1959 - 2003 periyoduna ait gelen uluslararası ziyaretçi sayıları, uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi uygulanmış, bu test sonucunda turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan Granger nedensellik testi sonucunda ise turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca verilere yapısal kırılma testi uygulanmış, bu test sonucunda 1992 yılında, Tayvan'ın 1990 yılındaki balon ekonomisinin çökmesi sonucunda bir yapısal kırılma meydana geldiği ortaya çıkmıştır.

Chen ve Wei tarafından 2009 yılında yapılan çalışmada Tayvan ve Güney Kore için 1975:Q1 - 2007:Q1 periyoduna ait çeyreklik turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Yapılan panel nedensellik testinde Tayvan için turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir ilişki bulunurken, Güney Kore için bu ilişki çift yönlüdür.

Payne ver Mervar tarafından 2010 yılında Hırvatistan için yapılan çalışmada, 2001:Q1 - 2008:Q3 periyoduna ait uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelik ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış, daha sonra da Toda – Yamamoto nedensellik testine tabi tutulmuşlardır. Nedensellik testi analizi sonucunda turizm GSYİH'ten turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Belloumi tarafından 2010 yılında Tunus için yapılan çalışmada 1970 - 2007 periyoduna ait uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. Daha sonra Johansen eşbütünleşme testi uygulanarak her iki veri arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Daha sonra verilere Granger Nedensellik Testi uygulanmış olup, bu test sonucunda turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespiti yapılmıştır.

Akinboade ve Braimoh tarafından 2010 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti için yapılan çalışmada, 1980 - 2005 periyoduna ait uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve Ng-Perron birim kök testleri uygulanmıştır. Eşbütünleşme ilişkisinin araştırılması için de Johansen – Juselius eşbütünleşme testi kullanılmış olup, turizm gelirleri ve GSYİH arasında anlamlı bir uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Verilere uygulanan Granger nedensellik testi, uluslararası turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Cortes ve Pulina tarafından 2010 yılında İtalya için yapılan çalışmada 1954 – 2000, İspanya için ise 1964 - 2000 periyotlarına ait uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle Johansen eşbütünleşme testi

uygulanmış olup, uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi saptanmıştır. Daha sonra her iki ülke verileri içinde ayrı şekilde Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Nedensellik testi sonucunda İtalya için turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru bir nedensellik ilişkisi saptanırken, İspanya için çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya konulmuştur.

Kreishan tarafından Ürdün için 2010 yılında yapılan çalışmada, 1970 - 2010 periyoduna ait uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Bu verilere Johansen – Juselius eşbütünleşme testi uygulanmış ve veriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Daha sonra verilere Granger nedensellik testi uygulanmış olup, uluslararası turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.

3.2.2. Turizm Harcamaları ve GSYİH/GSMH

Turizm sektörü ile GSYİH arasındaki ilişki araştırılırken, turizm gelirlerinin yanı sıra, turizm harcamaları da farklı bir değişken olarak kullanılmaktadır. Bunun temel sebebi, turizm harcamalarında meydana gelen sızıntılardır. Uluslararası tur operatörlerinden alınan hizmetlere veya yabancı ülkelere ait havayolu şirketleri ile yapılan seyahatlere karşılık yapılan ödemelerin tamamı, ziyaret edilen ülkelerin turizm gelirlerine dâhil olmazlar. Bundan dolayı, turizm harcamaları ile GSYİH veya GSMH arasındaki nedensellik ilişkisi farklı bir araştırma kriteri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin farklı çalışmalara konu olmasının temel sebebi, ziyaretçilerin kendi ülkelerinde yapmış oldukları ödemeler ile gittikleri ülkelerde yapmış olduğu harcamalardır. Birçok turist, ziyaret edecekleri ülkeler için, kendi ülkelerinde yer alan tur operatörlerinden turizm paketleri satın alırlar. Bu paketler genellikle hem ulaşım hem de konaklamayı kapsayacak şekilde yapılandırılmaktadırlar. Bu durumda, ziyaret edilen turizm bölgesindeki doğrudan turizm gelirleri, sadece ziyaretçinin otel dışında yaptığı restoran, bar veya hediyelik eşya harcamaları ile elde edilir. Ziyaretçilerin yaptığı toplam harcamaların sadece küçük bir kısmı ziyaret ettikleri bölgelerin ödemeler bilançosuna katkıda bulunur. Bunun dışında, ziyaretçilerin tur operatörüne yaptıkları ödemelerin bir kısmı, konaklama

yerleri aracılığı ile ülkelerin turizm gelirlerine katkı sağlarlar (Sampol ve Perez, 2000). Bu bilgilerden yola çıkarak, turizm harcamalarının, ülkelerin turizm sektöründen elde ettikleri gelirleri tam olarak yansıtmadıkları sonucuna varılabilir.

Balaguer ve Jorda tarafından 2002 yılında İspanya için yapılan çalışmada 1975 - 1997 periyoduna ait gelen uluslararası ziyaretçi harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış olup, bunun sonucunda bu iki değişken arasında uzun dönemli stabil ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Verilere uygulanan Granger nedensellik testi ise TLG hipotezini desteklemekte, uluslararası ziyaretçi harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur.

Schubert, Brida ve Risso tarafından 2011 yılında Antigua ve Barbuda ülkeleri için yapılan çalışmada 1980 - 2008 periyoduna ait turizm harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda bu veriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Granger nedensellik testi ise turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Brida, Lanzilotta ve Risso tarafından 2008 yılında Uruguay için yapılan çalışmada 1987:Q1 - 2006:Q4 periyotlarına ait çeyrek dönemlik Arjantinli ziyaretçilerin turizm harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış ve bu verilerin arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Granger nedensellik testi sonucunda da Arjantinli ziyaretçilerin uluslararası turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Brida ve Risso tarafından 2009 yılında Şili için yapılan çalışmada 1998 - 2008 periyoduna ait turizm harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmış olup, daha sonra da Johansen eşbütünleşme testine tabi tutulmuşlardır. Yapılan test sonucunda, her iki değişken arasında uzun dönemli pozitif bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Nedensellik ilişkisinin araştırılması için Toda – Yamamoto'nun Granger Nedensellik yaklaşımı kullanılmıştır. Buna göre turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı saptanmış ve TLG hipotezi desteklenmiştir.

Brida, Pereyra, Risso, Devesa ve Aguirre tarafından 2009 yılında Kolombiya için yapılan çalışmada 1994:Q1 - 2007:Q3 periyoduna ait çeyreklik turizm harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Daha sonra aynı verilere Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış olup, veriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu saptanmıştır. Veriler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için Granger nedensellik testi kullanılmış ve turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu saptanmıştır.

Brida, Barquet ve Risso tarafından 2010 yılında İtalya'nın Trentino – Alto bölgesine için yapılan çalışmada, 1980 - 2006 periyoduna ait uluslararası ziyaretçi harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda uluslararası ziyaretçi harcamaları ile GSYİH arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Granger nedensellik testi ise uluslararası ziyaretçi harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Brida ve Monterubia tarafından 2010 yılında Kolombiya için yapılan çalışmada 1950 - 2005 periyoduna ait uluslararası turizm harcamaları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Veriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilebilmesi için Johansen eşbütünleşme testi kullanılmış ve bu veriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan Granger nedensellik testi sonucunda ise uluslararası turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Mishra, Rout ve Mohapatra tarafından 2011 yılında Hindistan için yapılan çalışmada 1978 - 2009 periyoduna ait uluslararası ziyaretçi harcamalar, uluslararası gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF birim

kök testi uygulanmıştır. Daha sonra verilere Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış ve veriler arasındaki uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu saptanmıştır. Ancak kısa dönemde değişkenler arasında herhangi bir ilişki olmadığı saptanmıştır.

3.3.3. Gelen Ziyaretçi Sayıları ve GSYİH/GSMH

Turizmde gelen ziyaretçi sayıları, ülkeyi ziyaret eden uluslararası turist sayısını göstermektedir. Bundan dolayı, gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH veya GSMH arasındaki ilişki, ülkeyi ziyaret eden uluslararası turistler ile GSYİH veya GSMH arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Gelen ziyaretçi sayıları, turizm sektörünün genişleme hızını ortaya koymaktadır. Artan gelen ziyaretçi sayısı ile beraber, o ülkedeki turizm yatırımları da artış göstermekte ve bu turizmin doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH ve GSMH arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için yapılan çalışmalar, diğer çalışmalara benzer olarak turizmin kalkınması ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki olup olmadığını araştırmaktadır. Turizm gelirlerinin yanı sıra, gelen ziyaretçi sayıları da turizmin büyüklüğü ölçen değişkenlernden birisidir (Jayathilake, 2013). Yapılan çalışmalar, gelen ziyaretçi sayıları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki olabileceği gibi, tek yönlü ilişkinin de olabileceğini ortaya koymuştur. Kimi çalışmalarda ise gelen ziyaretçi sayıları ve ekonomik büyüme arasında ne uzun dönemli, ne de kısa dönemli herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna varılmıştır.

Savaş, Beşkaya ve Şamiloğlu tarafından Türkiye için yapılan çalışmada gelen ziyaretçi sayıları için 1984:Q1 - 2008:Q3 periyoduna ait, uluslararası ziyaretçi harcamaları için ise 1985:Q1 - 2008:Q3 periyoduna ait çeyreklik veriler kullanılmıştır. Tüm verilere öncelikle ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış ve hepsinin *I(1)* düzeyinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Daha sonra bu verilere ARDL eşbütünleşme testi uygulanarak uzun dönem ilişkisi araştırılmıştır. Test sonucunda gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH ile uluslararası ziyaretçi harcamaları ve GSYİH arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Nedensellik ilişkisinin

araştırılması için ise Granger nedensellik testi uygulanmış ve hem gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru hem de uluslararası ziyaretçi harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Gündüz ve Hatemi-J tarafından 2005 yılında yapılan Türkiye için yapılan çalışmada Türkiye'ye ait 1963 - 2002 periyoduna ait uluslararası gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere KPSS birim kök testi uygulanmıştır. Daha sonra verilerde çok değişkenli ARCH etkisinin bulunup bulunmadığı araştırılmış ve bu etkinin bulunduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan Granger nedensellik analizi sonucunda ise gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Zortuk tarafından 2009 yılında Türkiye için yapılan çalışmada 1990 - 2008 periyoduna ait gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere Granger nedensellik testi uygulanmış ve test sonucunda gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Ghartey tarafından 2007 yılında Jamaika için yapılan çalışmada gelen ziyaretçi sayıları, uluslararası turizm gelirleri ve GSYİH verileri kullanılmış, gelen ziyaretçi sayıları 1966 - 2008 periyodunu, uluslararası turizm gelirleri 1971 - 2008 periyodunu, GSYİH ise 1960 - 2008 periyodunu kapsamaktadır. Verilere ADF ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda tüm veriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Granger nedensellik testi ise hem gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru hem de uluslararası turizm harcamalarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymakta ve sonuçlar Jamaika için TLG hipotezini desteklemektedir.

Katırcıoğlu, Fethi ve Kılınç tarafından 2010 yılından Kuzey Kıbrıs için yapılan çalışmada 1979 - 2007 periyoduna ait gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. ARDL sınır testine göre gelen ziyaretçi sayıları ile GSYİH arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Granger nedensellik analizi

uygulanan veriler arasında, gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Lean ve Tang tarafından 2010 yılında Malezya için yapılan çalışmada Ocak 1980 - Şubat 2008 periyoduna ait aylık gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere Granger nedensellik testi uygulanmış ve gelen ziyaretçi sayılarından GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Jackman ve Lord tarafından 2010 yılında Barbados için yapılan çalışmada 1975:Q1 – 2010:Q2 periyoduna ait çeyrek dönemlik gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH verileri kullanılmıştır. Verilere öncelikle PP birim kök testi uygulanmıştır. Veriler arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Verilere Granger nedensellik testi uygulanmış ve gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Samimi, Sadeghi ve Samimi tarafından 2011 yılında yapılan çalışmada 20 farklı ülkenin 1995 - 2009 periyoduna ait gelen ziyaretçi sayısı ve GSYİH verileri ile çalışılmıştır. Verilere Engle - Granger eşbütünleşme testi uygulanmış ve aralarında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik ile de gelen ziyaretçi sayıları ve GSYİH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar

Künye	Çalışma Dönemi	Çalışma Yapılan Ülke(ler)	Değişkenler	Kullanılan Yöntem	Sonuç
Balaguer ve Jorda, 2002	1975 – 1997	İspanya	GSYİH ve Uluslararası Ziyaretçi Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	TUR → Y
Narayan ve Prasad, 2003	1988 – 2002	Fiji	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Granger Nedensellik	Y → TUR (SR) TUR → Y (LR)
Durbarry, 2004	1952 – 1999	Mauritus	İhracat ve Turizm Gelirleri	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → X
Uysal, Erdoğan ve Mucuk, 2004	1992 – 2003	Türkiye	GSMH ve Turizm Gelirleri	Regresyon ve Granger Nedensellik	TUR ↔ Y
Kasman, Saadet ve Adnan, 2004	1963 – 2002	Türkiye	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme, Peseran, Shin ve Smith Sınır Eşbütünleşme	TUR → Y
Dritsakis, 2004	1960 – 2000	Yunanistan	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen ve Juselious Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR ↔ Y
Gündüz ve Hatemi-J, 2005	1963 – 2002	Türkiye	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayısı	ARCH ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Ongan ve Demiröz, 2005	1980 – 2004	Türkiye	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Granger Nedensellik	TUR → Y
Oh, 2005	1975 – 2001	Güney Kore	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Engle – Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	---
Yavuz, 2006	1992 – 2004	Türkiye	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Zivot Andrew Yapısal Kırılma ve Todo - Yamaoato Nedensellik	---
Vanegas ve Croes, 2007	1980 – 2005	Nikaragua	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y

Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar (Devamı – 2)

Yazar ve Yıl	Çalışma Dönemi	Çalışma Yapılan Ülke(ler)	Değişkenler	Kullanılan Yöntem	Sonuç
Tang, Selvenathan ve Selvenathan, 2007	1985 – 2011	Çin Halk Cumhuriyeti	FDI ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Granger Nedensellik	TUR → FDI
Khalil, Kakar ve Waliullah, 2007	1960 – 2005	Pakistan	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Engle - Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR ↔ Y
Nowak, Sahli ve Cortes, 2007	1960 – 2003	İspanya	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR ↔ Y
Po ve Huang, 2008	1995 – 2002	3 Farklı Rejime Ayrılmış 88 Ülke	GSYİH, Turizm Gelirleri ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Doğrusal ve Doğrusal Olmayan Sınır Modeli ve Panel Granger Nedensellik	TUR → Y (Rejim 1 Ülkeleri) TUR --- Y (Rejim 2 Ülkeleri) TUR → Y (Rejim 3 Ülkeleri)
Lee ve Chang, 2008	1990 – 2002	23 OECD, 5 Asya, 11 Latin Amerika, 16 Alt Büyük Sahra Afrika Ülkesi	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Pedroni Eşbütünleşme, Panel Nedensellik	TUR → Y (OECD Üyesi Ülkeler) TUR ↔ Y (OECD Üyesi Olmayan Ülkeler)
Çetintaş ve Bektaş, 2008	1964 – 2006	Türkiye	GSYİH ve Turizm Gelirleri	VAR Analizi, ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Aslan, 2008	1992 – 2007	Türkiye	GSYMH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Kızılgöl ve Erbaykal, 2008	1992 – 2006	Türkiye	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Granger Nedensellik	Y → TUR

Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar (Devamı – 3)

Yazar ve Yıl	Çalışma Dönemi	Çalışma Yapılan Ülke(ler)	Değişkenler	Kullanılan Yöntem	Sonuç
Lee ve Chien, 2008	1959 – 2003	Tayvan	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen - Juselius Eşbütünleşme, Granger Nedensellik ve Yapısal Kırılma	TUR ↔ Y
Kaplan ve Çelik, 2008	1963 – 2006	Türkiye	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen – Juselius Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Önder ve Durgun, 2008	1980 – 2006	Türkiye	İstihdam ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → İstihdam
Brida, Lanzilotta ve Risso, 2008	1987 – 2006	Uruguay	GSYİH ve Arjantinli Uluslararası Ziyaretçi Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Brida ve Risso, 2009	1988 – 2008	Şili	GSYİH ve Turizm Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Granger (Toda Yamamoto) Nedensellik	TUR → Y
Brida, Pereyra, Risso, Devesa ve Aguirre, 2009	1987 – 2007	Kolombiya	GSYİH ve Turizm Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Zortuk, 2009	1990 – 2008	Türkiye	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Granger Nedensellik (VECM)	TUR → Y
Chen ve Wei, 2009	1975 – 2007	Tayvan ve Güney Kore	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Panel Nedensellik	TUR → Y (Tayvan) TUR ↔ Y (G. Kore)

Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar (Devamı – 4)

Yazar ve Yıl	Çalışma Dönemi	Çalışma Yapılan Ülke(ler)	Değişkenler	Kullanılan Yöntem	Sonuç
Öztürk ve Acaravcı, 2009	1987 – 2007	Türkiye	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Uluslararası Turizm Gelirleri	ARDL ve Johansen Eşbütünleşme	---.
Payne ve Mervar, 2010	2000 – 2008	Hırvatistan	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Toda Yamamoto Nedensellik	Y →TUR
Ghartey, 2010	1963 – 2008	Jamaika	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Uluslararası Ziyaretçi Harcamaları	Granger Nedensellik	TUR → Y
Katırcıoğlu, Fethi ve Kılınç, 2010	1979 – 2007	Kuzey Kıbrıs	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Kadir ve Jusoff, 2010	1995 – 2006	Malezya	Net İhracat ve Uluslararası Ziyaretçi Harcamaları	Johansen ve Juselius Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	NX → TUR
Lean ve Tang, 2010	1989 – 2008	Malezya	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Granger Nedensellik (Toda Yamamoto)	TUR → Y
Brida, Barquet ve Risso, 2010	1980 - 2006	Trentino – Alto	GSYİH ve Uluslararası Ziyaretçi Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Toda Yamamoto Nedensellik	TUR → Y
Belloumi, 2010	1970 – 2007	Tunus	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Akinboade ve Braimoh, 2010	1980 – 2005	Güney Afrika Cumhuriyeti	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Brida ve Monterubbia, 2010	1950 – 2005	Kolombiya	GSYİH ve Uluslararası Turizm Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y

Tablo 9: Turizm Sektörü İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Çalışmalar (Devamı – 5)

Yazar ve Yıl	Çalışma Dönemi	Çalışma Yapılan Ülke(ler)	Değişkenler	Kullanılan Yöntem	Sonuç
Jackman ve Lorde, 2010	1975 – 2007	Barbados	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Impulse - Response ve Granger Nedensellik	TUR ↔ Y
Cortes ve Pulina, 2010	1954 – 2004	İtalya ve İspanya	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y (İtalya) TUR ↔ Y (İspanya)
Kreishan, 2010	1970 – 2009	Ürdün	GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Johansen - Juselius Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Mishra, Rout ve Mohapatra, 2011	1978 – 2009	Hindistan	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayısı ve Uluslararası Ziyaretçi Harcaması	Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	---
Schubert, Brida ve Risso, 2011	1970 – 2008	Antigua ve Barburda	GSYİH ve Turizm Harcamaları	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	TUR → Y
Samimi, Sadeghi ve Sadeghi, 2011	1975 – 2009	20 Gelişmekte Olan Ülke	GSYİH ve Gelen Ziyaretçi Sayıları	Panel – Vektör Otoregresif Model	TUR ↔ Y
Savaş, Beşkaya ve Şamiloğlu, 2011	1984 – 2008	Türkiye	GSYİH, Gelen Ziyaretçi Sayıları ve Gelen Ziyaretçi Harcamaları	ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik	TUR → Y

Y: Büyüme, **TUR:** Turizm, **NX:** Net İhracat, **VECM:** Vektör Hata Düzeltme Modeli, **VAR:** Vektör Oto regresyon, **SR:** Kısa Dönem, **LR:** Uzun Dönem

FDI: Yabancı Doğrudan Yatırım

→: Tek Yönlü İlişki, ↔: Çift Yönlü İlişki, ---: İlişki Yok

Kaynak: Tablo tarafımızca oluşturulmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. METODOLOJİ

4.1. MODELİN OLUŞTURULMASI

Bu çalışmada, Türkiye'nin turizm gelirleri ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisinin tespit edilebilmesi için zaman serisi yöntemleri kullanılarak ekonometrik modelleme yapılmıştır.

4.1.1. Zaman Serisinin Tanımı

Zaman serisi, tekil veya toplu olayların nicel özelliklerinin, ardı ardına gelen devir veya dönemlerde gözlemlendiği, düzenli zaman sıralı veri setidir (OECD, 2007: 104). Zaman serileri kavramının bir yöntem olarak gelişmesi, ilk olarak 1970 yılında Box-Jenkins'in "*Time Series Analysis: Forecasting and Control*" adlı kitabı ile başlamaktadır (Göktaş, 2005; 1). Zaman serileri verileri, günlük, haftalık, aylık, çeyreklik ve yıllık gibi düzenli zaman aralıklarından oluşur (Gujarati, 2004: 25).

Zaman serileri gerek bilimsel amaçlarla, gerekse daha farklı amaçlarla; ekonomi, mühendislik, sağlık eğitim, gibi birçok farklı alanlarda derlenmekte ve toplanmaktadır. Özellikle istatistiksel ve ekonometrik çalışmalarda zaman serilerine oldukça sıkihtiyaç duyulmaktadır (Çınar ve Sevüktekin, 2014: 2).

Zaman serilerinde temel olarak iki farklı özellik vardır. Bunlar, deterministik veya stokastik olmalarıdır. Deterministik özelliğe göre, meydana gelebilecek bütün olaylar ve bu olayların sonuçlar önceden kesin ve tam olarak tahmin edilebilir. Belirli bir zamanda periyodunda ait işleyiş veya durum verildiğinde belirli bir zaman sonra bu işleyişin veya durumun nerede bulunacağı tam olarak saptanabilmektedir (http://www.toros.edu.tr/dosyalar/18/doc/Sistem%20Analizi%20ve%20Tasar%C4%B1m%C4%B1.pdf , Erişim Tarihi: 12.04.2016). Ancak, zaman serilerinin çoğu stokastik,

yani olasılıklı yapıdadır. Stokastik serilerin kesin öngörülerini yapmak mümkün değildir, yine de, gelecekteki değerler, geçmiş değerlerin bir bilgisiyle koşullandırılan bir olasılık dağılımına sahiptirler (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 7).

Zaman serilerinde çeşitli kalıplar mevcuttur. Bu kalıplar, serilerin zaman içerisinde göstermiş olduğu biçim veya yol aracılığıyla grafiksel olarak meydana gelirler. Veri setinin zaman boyunca gösterdiği seyir, serinin nasıl bir matematiksel kalıba sahip olduğunu ortaya koyar. Zaman serilerinin başlıca sahip olduğu kalıplar rassal, trendli, mevsimsel, konjonktürel, otokorelasyonlu ve sapan değerli (outlier) zaman serileri kalıplarıdır. Bu bölümde temel olarak 2004 yılında yayınlanan Damodar N. Gujarati'ye ait "Basic Econometrics" kitabından yararlanılmıştır.

Rassal Zaman Serileri: Verilerin sabit bir ortalama civarında dalgalandığı kalıplardır. Ortalamaya göre durağan[3] bir yapıya sahiptirler. Eğer bir zaman serisi saf olarak rassal ise, sabit bir ortalaması vardır.

Trendli Zaman Serileri: Bu kalıplar genellikle serideki uzun süreli artışları veya azalışları yansıtmaktadır. Trend değişimleri, serinin yaklaşık ortalamasını yansıtırlar. Trend, bir serideki uzun dönemli hareketleri ortaya koyduğu için en az 15 – 18 yıl kadar bir döneme ihtiyaç vardır ve en az 2 – 3 adet konjonktür dalgalanmasını göstermelidir.

Mevsimsel Zaman Serileri: Birçok zaman serisi, belirli dönemlerde mevsimsel etkilerin altında kalabilir. Bu mevsimsel faktörler genellikle aylık veri setlerinden oluşmuş zaman serilerinde ortaya çıkar. Mevsimsel sebepler; iklimler, insan alışkanlıkları, resmi ve dini bayramlar, özel günler, bazı sosyal olaylar olabilir. Bu sebeplerden dolayı değişkenler bazı dönemlerde diğer dönemlere oranla daha yüksek veya daha düşük değerlere ulaşabilirler.

Konjonktürel Zaman Serileri: Konjonktürel hareketler, genellikle ekonominin veya iş sektörlerinin büyüme veya ekonomik kriz gibi daralma dönemlerinde meydana

[3] Durağanlık konusunda ilerleyen bölümlerde daha detaylı bilgiler verilecektir.

gelirler. Büyüme dönemlerinde satış, kârlılık gibi veriler artış gösterirken, daralma dönemlerinde ise bu verilerde düşüş gözlemlenir. Konjonktürel hareketler genellikle 5 ila 8 yıllık periyotlar ile tekrarlanırlar.

Otokorelasyonlu Zaman Serileri: Otokorelasyon, bir serinin herhangi bir dönemdeki değerinin, bir önceki veya bir sonraki dönem ile birlikte hareket etmesi olarak tanımlanabilir. Otokorelasyon birçok zaman serisinde görülebilir. Eğer o seride otokorelasyon varsa, dönemler arasında birbirleri ile nedensel olmayan bir ilişki söz konusu olabilir. Bu durum, geleceğe yönelik raporlama yapılmasını güçleştirmektedir.

Sapan Değerli (Outlier) Zaman Serileri: Kimi zaman serilerinde, anlık ve çoğunlukla tekrarlanmayan sapan değerler gözlemlenebilir. Bu değerler, serinin ortalama değerinden çok daha küçük veya çok daha büyüktürler. Bunlar, genelde olağan dışı olaylardan kaynaklanan ve tekrarlanmayan değerlerdir. Bu tür değerlere sahip zaman serilerine de sapan değerli (outlier) zaman serileri adı verilmektedir (Gujarati, 2004: 760).

Zaman serileri için olasılık modellerinin diğer bir özelliği de stokastik süreçlerdir. Bir stokastik süreçte her gözlem, yani serideki her bir değer, $Y_1, Y_2, \dots, Y_t$ bir olasılık dağılımından rassal olarak çekildiğinden rassal bir değişkendir ve gözlemlerin belirli bir olasılık dağılımına göre oluştuğu varsayılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 63).

Zaman serilerinde stokastik süreç durağanlık ile alakalıdır. Serinin durağanlığı, o seriyi yaratan sürecin zaman içinde sabit olup olmadığını göstermektedir. Durağan olmayan bir seri ile analiz yapıldığı zaman geleneksel t ve F testleri ile R^2 değeri yanlı sonuçlar verebilmektedir (Göktaş, 2005; 5). Belirli bir dönem içinde gözlenen bir seriyi ortaya çıkaran stokastik sürecin durağan olmasının şartları ise şunlardır:

Ortalama $: E(Y_t) = \mu$ (1)

Varyans $: Var\,(Y_t) = E\,(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2$ (2)

Kovaryans $: \gamma_k = E\,[(Y_t - \mu)(Y_{t+k} - \mu)]$ (3)

Burada γ_k ; k dönem farkı olan iki Y değeri (Y_t, Y_{t+k}) arasındaki kovaryanstır. Bu değer, Y'nin varyansına eşittir. (σ^2), k=1 ise γ_1, Y'nin ardışık iki değeri arasındaki kovaryansıdır (Gujarati, 2004: 797).

Eğer bir zaman serisi durağansa ortalaması, varyansı ve kovaryansı zamana bağlı olarak değişmemektedir (Gujarati, 2004: 798).

Bir çalışmada yapılan analizlerin doğru sonuç verebilmesi için, zaman serisindeki stokastik süreçlerin durağan olması gerekmektedir. Bundan dolayı, öncelikle serilerin durağanlık analizleri yapılmalıdır.

4.1.2. Durağanlık Analizleri

Zaman serileri analizlerinin doğru sonuçlar verebilmesi için, bu serilerin durağan olması şarttır. Eğer bir zaman serisi durağan değil ise, bu serilerin zaman içerisinde değişen ortalamaları ve/veya varyansları vardır. Böyle bir durumda, bu serinin sadece incelenen zaman aralığı içerisindeki davranışları gözlemlenebilir. Her bir zaman serisi veri seti, başlı başına ayrı bir bölüm olarak değerlendirilir. Bunun dolayı, mevcut olmayan veriler için genelleme yapmak mümkün değildir (Gujarati, 2004; 798). Zaman serisi analizlerinin yoğunlukla ileriye yönelik tahminler yapılabilmesi için kullanıldığı göz önüne alınırsa, durağan olmayan serilerin, durağan hale getirilmeden kullanılmaları ile ortaya çıkan sonuçlar doğru olmayabilirler. Bu bölümde temel olarak 2004 yılında yayınlanan Damodar N. Gujarati'ye ait "Basic Econometrics" kitabından yararlanılmıştır.

Stokastik süreçler anlatılırken, pür rassal, diğer adı ile white noise süreçlerden de mutlaka bahsetmek gerekmektedir. Eğer bir stokastik sürecin ortalaması sıfırsa, varyansı (σ^2) sabitse ve seri olarak korelasyonsuzsa[4] bu seri pür rassaldır.

[4] Eğer stokastik süreç seri olarak otokorelasyonsuz olmasının yanı sıra bağımsız ise, bu tür süreçler tam (kesin) white noise olarak adlandırılır.

4.1.2.1. Durağan Olmayan Stokastik Süreçler

Ekonometrik analizlerde verilerin durağan olması gerekmesine rağmen, birçok verinin durağan olmadığı görülmektedir. Bunun en çok bilinen örneği, rassal yürüyüş modelidir. Birçok iktisadi veri rassal bir yürüyüş izler ve bunlar durağan değillerdir. Rassal yürüyüş modelleri iki farklı kategoriye ayrılır. Bunlar sürüklenmesiz rassal yürüyüşler ve sürüklenmeli rassal yürüyüşlerdir (Gujarati, 2004; 798). Sürüklenmesiz rassal yürüyüşte sabit terim yokken, sürüklenmeli rassal yürüyüşte sabit terim bulunmaktadır.

Sürüklenmesiz Rassal Yürüyüş: Bu durumda, μ_t'nin 0 ortalama ve varyansa (σ^2) sahip white noise hata terimi olduğu varsayılır (Gujarati, 2004; 799). Buna göre, Y_t zaman serisinin rassal yürüyüşlü olması için denkleminin aşağıdaki şekilde olması gerekmektedir:

$$Y_t = Y_{t-1} + \mu_t \tag{4}$$

Rassal yürüyüş modelinde, *Y*'nin *t* zamanındaki değeri, onun *t-1* zamanındaki değeri ve rassal bir şokun toplamına eşittir. Bu durumda, *Y*'nin *t* zamanındaki regresyonu bir dönem gecikmelidir. Buradan yola çıkarak, *Y*'nin, değeri 0 olan bir Y_0 zamanında başladığını göz önünde bulundurursak, denklem aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$Y_1 = Y_0 + \mu_1 \tag{5}$$

$$Y_2 = Y_1 + \mu_2 = Y_0 + \mu_1 + \mu_2 \tag{6}$$

$$Y_3 = Y_2 + \mu_3 = Y_0 + \mu_1 + \mu_2 + \mu_3 \tag{7}$$

$$Y_t = Y_o + \sum \mu_t \tag{8}$$

Y_t'nin yukarıdaki denkleme göre ortalaması aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$E(Y_t) = E(Y_0 + \sum \mu_t) = Y_0 \tag{9}$$

$$var(Y_t) = t\sigma^2 \tag{10}$$

Yukarıdaki denklemden de görülebileceği üzere *Y*'nin ortalaması, başlangıç değerine eşittir. Bu başlangıç değeri sabit olmasına rağmen *t* arttıkça, varyansı sonsuz olarak artar ve bu da durağanlık koşulunun bozulmasına neden olur. Yani, sürüklenmesiz rassal yürüyüş, durağan olmayan bir stokastik süreçtir.

Sürüklenmeli Rassal Yürüyüş: Sürüklenmesiz rassal yürüyüş denklemini değiştirirsek, sürüklenmeli rassal yürüyüş denklemi aşağıdaki şekilde karşımıza çıkar:

$$Y_t = \delta + Y_{t-1} + \mu_t \tag{11}$$

Sürüklenmesiz rassal yürüyüş modeline ilave olarak, burada denkleme sürüklenme parametresi, δ, ilave olmuştur (Gujarati, 2004: 800). Burada rassal yürüyüş, sürüklenme ismini aşağıdaki denklemden almaktadır:

$$Y_t - Y_{t-1} = \Delta Y_t = \delta + \mu_t \tag{12}$$

Y_t, δ'nin pozitif veya negatif olmasına bağlı olarak yukarı veya aşağı doğru hareket etmektedir. Bu durumda, Y_t 'nin ortalaması aşağıdaki denklem ile ifade edilmektedir:

$$E(Y_t) = Y_0 + t.\delta \tag{13}$$

$$var(Y_t) = t\sigma^2 \tag{14}$$

Yukarıdaki denklemden de görülebileceği üzere, sürüklenmeli rassal yürüyüşte hem ortalama hem de varyans zaman içinde artış gösterir ve bu durum da durağanlık koşulunu bozmaktadır.

Rassal yürüyüş modeli, literatürde birim kök süreci olarak bilinen durumun bir örneğidir.

4.1.2.2. Birim Kök Stokastik Süreç

Rassal yürüyüş modeli denkleminin aşağıdaki şekilde olduğu durumlar bulunmaktadır:

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + \mu_t \qquad -1 \leq \rho \leq 1 \tag{15}$$

Yukarıdaki denklem, Markov'un birinci dereceden otoregresif modelini göstermektedir. Eğer, $\rho = 1$ ise, yukarıdaki model sürüklenmesiz rassal yürüyüş haline gelir. Bu durumda, birim kök problemi ortaya çıkar. Birim köklü olma durumu $\rho = 1$ olduğu için ortaya çıkmaktadır ve durağan olmama durumunda birim köklü olma ve rassal yürüyüş aynı anlama gelmektedir.

4.1.2.3. Trend Durağan ve Fark Durağan Stokastik Süreçler

Bir serinin durağan olup olmamasını belirlerken, bu seride trend olup olmaması büyük bir önem taşımaktadır. Eğer bir seride trend önceden tahmin edilebiliyorsa ve değişken değilse bu durum deterministik trend, eğer önceden tahmin edilemiyor ve değişken ise stokastik trenddir (Bozkurt, 2007: 27). Bu durumda Y_t serisinin modeli aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \beta_3 Y_{t-1} + \mu_t \tag{16}$$

Yukarıdaki denklemde μ_t, white noise hata terimini gösterirken, t zamanı da kronolojik olarak ölçülmektedir. Bu durumda iki olası durum ortaya çıkmaktadır.

Saf Rassal Yürüyüş: Eğer $\beta_1 = 0, \beta_2 = 0, \beta_3 = 1$ ise,

$$Y_t = Y_{t-1} + \mu_t, \text{ olacaktır.} \tag{17}$$

Yukarıdaki denklem sürüklenmesiz rassal yürüyüş modelidir. Ancak yukarıdaki modelin aşağıdaki şekilde farkı alınırsa, durağan hale gelmektedir:

$$\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = \mu_t \quad (18)$$

Bu durumda, sürüklenmesiz rassal yürüyüş modelinin fark durağan bir süreç olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Bozkurt, 2007: 29).

Sürüklenmeli Rassal Yürüyüş: Eğer, $\beta_1 \neq 0, \beta_2 = 0, \beta_3 = 1$ ise, model aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$Y_t = \beta_1 + Y_{t-1} + \mu_t \quad (19)$$

Yukarıdaki model sürüklenmeli rassal yürüyüş modelidir ve bundan dolayı da durağan değildir. Yukarıdaki modelin fark denklemi aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$(Y_t - Y_{t-1}) = \Delta Y_t = \beta_1 + \mu_t \quad (20)$$

Bu durumda, Y_t, β_1'in pozitif veya negatif olma durumuna göre bir trende sahiptir. Bu tür trendler, stokastik trend olarak adlandırılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2015; 76). Yukarıda farkını almış olduğumuz denklem fark durağan bir süreçtir, çünkü Y_t, farkı alındığı zaman durağan hale gelmektedir.

Deterministik Trend: Eğer, $\beta_1 \neq 0, \beta_2 \neq 0, \beta_3 = 1$ ise, model aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \mu_t \quad (21)$$

Yukarıdaki model, trend durağan süreçtir. Y_t'nin ortalaması ve $\beta_1 + \beta_2 t$ sabit olmamasına rağmen, varyans sabittir. Yani, β_1 ve β_2 değerleri bilinirse, öngörü kusursuz bir şekilde yapılabilir. Y_t'nin ortalamasını Y_t'den çıkardığımız zaman seri durağan hale gelmektedir ve bundan dolayı trend durağan olarak adlandırılmaktadır (Gujarati, 2004: 803).

4.1.2.4. Bütünleşik Stokastik Süreçler

Rassal yürüyüş modeli, bütünleşik stokastik süreçler olarak adlandırılan genel bir durumun özel bir vakasıdır. Sürüklenmesiz rassal yürüyüşler durağan olmadığı halde, bu modelin ilk farkı durağandır. Bu durum, sürüklenmesiz rassal yürüyüşün bütünleşik birinci sırası olarak adlandırılır ve $I(1)$ olarak gösterilir. Eğer durağan olmayan bir zaman serisini durağan hale getirmek için iki kere farkını almak gerekirse bu durumda model $I(2)$ olarak gösterilmektedir.

Bütünleşik serilerin dört farklı çeşidi vardır. Analizlerde X_t, Y_t ve Z_t olmak üzere üç farklı zaman serisinin olduğunu varsayarsak karşımıza çıkan bütünleşik seriler aşağıdaki farklı şekilden biri halindedir (Gujarati, 2004; 805):

1. Eğer $X_t \sim I(0)$ ve $Y_t \sim I(1)$ ise $Z_t = (X_t + Y_t) \sim I(1)$; yani durağan ve durağan olmayan 2 farklı zaman serisinin toplamı durağan değildir.
2. Eğer $X_t \sim I(d)$, $Z_t = (a + bX_t) \sim I(d)$, a ve b sabit ise, bu model iki *I(d)* serisinin doğrusal olmayan kombinasyonunu göstermektedir. Bu durumda eğer $X_t \sim I(0)$ ise $Z_t = (a + bX_t) \sim I(0)$'dır.
3. Eğer $X_t \sim I(d_1)$ ve $Y_t \sim I(d_2)$ ise $Z_t = (aX_t + bY_t) \sim I(d_2)$ 'dir ve $d_1 < d_2$'dir.
4. Eğer $X_t \sim I(d)$ ve $Y_t \sim I(d)$ ise $Z_t = (aX_t + bY_t) \sim I(d^*)$'dır ve genellikle $d^* = d$'dir, ancak bazı koşullarda $d^* < d$ olabilir.

4.1.2.5. Sahte Regresyon Durumu

Aşağıdaki şekilde iki farklı rassal yürüyüş modeli ele alınabilir:

$$X_t = X_{t-1} + v_t, \tag{22}$$

$$Y_t = Y_{t-1} + \mu_t, \tag{23}$$

Yukarıdaki her iki serinin v_t ve μ_t hata terimlerinin aralarında korelasyon olmadığını varsayalım. Yukarıdaki her iki model de durağan değildir ve *I(1)*'dir, yani

stokastik trend içermektedirler (Göktaş, 2005: 13). Y_t'yi X_t üzerinde regrese ettiğimiz zaman R^2 değeri sıfıra yakınsamalıdır, yani iki değişken arasında herhangi bir ilişki olmamalıdır. Ancak, kimi regresyon sonuçlarında X'in katsayısı yüksek derecede anlamlı çıkarken R^2 de 0'dan farklı olarak istatistikî olarak anlamlı çıkabilir (Gujarati, 2004; 807).

Tablo 10: Sahte Regresyon Analizi Örneği

Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t - istatistiği
C	-13.2556	0.6203	-21.36856
X	0.3376	0.0443	7.61223
	R^2 = 0.1044	*d* = 0.0121	

Kaynak: Basic Econometrics, 2004

Yukarıdaki durumda da görülebileceği üzere X ve Y arasında olmaması gerektiğine rağmen bir ilişki görülmektedir. Bu durumda sahte regresyon ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Durbin – Watson d değerine bakmak gerekmektedir. Bu değerin çok fazla düşük olması, kuvvetle muhtemel birinci sıra otoregresyon olduğunu ortaya koymaktadır. Bir regresyonun sahte olup olmadığını kontrol etmekteki en temel kural, $R^2 > d$ koşuludur (http://homes.chass.utoronto.ca/~floyd/spurreg.pdf, Erişim Tarihi: 27.04.2016).[5]

4.1.3. Durağanlık Testleri

Durağanlığın test edilmesinde en çok kullanılan yöntemler otokorelasyon fonksiyonlarının incelenmesi ve birim kök testleridir. Ancak bunlardan önce, serilerin grafikleri incelenerek durağan olup olmadıkları konusunda bir ön izlenim elde edilebilir.

Birim kök testlerinde en sık kullanılan yöntemlerden Dicker-Fuller Birim Kök Testi (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi (ADF), Phillips-Perron Birim Kök Testi (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin Birim Kök Testi (KPSS) başı çekmektedir (Göktaş, 2005; 29). Bu çalışmada verilerin durağanlığının test edilmesi için

[5] Granger ve Newbold tarafından yapılan analizler yukarıdaki koşula uymayan regresyonların sahte olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

ADF, PP ve KPSS birim kök testleri kullanılmış olup, bunlar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Durağanlık testleri bölümde temel olarak 2004 yılında yayınlanan Damodar N. Gujarati'ye ait "Basic Econometrics" kitabından yararlanılmıştır.

4.1.3.1. Grafik Analizi

Bir veri setine durağanlık testleri uygulamadan önce yapılması gereken ilk aşama, bu serinin grafiklerinin analiz edilmesidir. Bu grafikler, serinin doğası hakkında başlangıç bilgisi verirler. Örneğin, GSYİH'in zaman serisi grafiği, bu serinin zamanla arttığını ve yukarı doğru bir trende sahip olduğunu göstermektedir. Bu da serinin ortalamasının değişken olması ihtimalini yansıtır. Böyle bir analiz, serinin durağan olup olmadığına dair bir fikir vermektedir (Gujarati, 2004: 807).

4.1.3.2. Otokorelasyon Fonksiyonu ve Korelogram

En temel durağanlık testi otokorelasyon fonksiyonu (ACF) ile yapılmaktadır. ACF'nin ρ_k olarak gösterilen k gecikmede gösterimi aşağıdaki şekildedir (Bozkurt, 2007; 32):

$$\rho_k = \frac{y_k}{y_0} \tag{24}$$

$$\rho_k = \frac{k\ gecikmede\ kovaryans}{varyans} \tag{25}$$

Hem varyans, hem de kovaryans aynı birim ile ölçüldüğü için ρ_k birimsiz, saf bir sayıdır. Her korelasyon katsayısı gibi -1 ile 1 arasında bir değer alır. Eğer ρ_k, k'ya karşı çizilirse nüfus korelogramı adı verilen grafik elde edilir (http://kisi.deu.edu.tr/hamdi.emec/UygEko/ZAMAN_SERI_ANALIZINDE_TEMEL_KAVRAMLAR.pdf, Erişim Tarihi: 29.04.2016)

Analizlerde sadece stokastik sürece ait örneklere sahip olunduğu için, sadece örnek otokorelasyon fonksiyonu (SAFC), yani $\hat{p}_k$ hesaplanabilmektedir. Bunun da

hesaplanabilmesi için k gecikmesinde örnek kovaryansının, ($\hat{y}_k$) ve örnek varyansının, ($\hat{y}_0$) hesaplanması gerekmektedir (http://www.ltrr.arizona.edu/~dmeko/notes_3.pdf, Erişim Tarihi: 29.04.2016).

$$\hat{y}_k = \frac{\sum(Y_t - \bar{Y})(Y_{t+k} - \bar{Y})}{n} \tag{26}$$

$$\hat{y}_0 = \frac{\sum(Y_t - \bar{Y})^2}{n} \tag{27}$$

Yukarıdaki denklemlerde $\bar{Y}$, örneklem ortalamasını ifade ederken n ise örneklem sayısını ifade etmektedir. Buna göre, k gecikmesinde örnek otokorelasyon formülü aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$\hat{\rho}_k = \frac{\hat{y}_k}{\hat{y}_0} \tag{28}$$

Örneklem korelogramı ile bir zaman serisinin durağan olup olmadığını anlayabilmek için saf white noise rassal süreç ve rassal yürüyüş sürecine bakmak gerekmektedir. Eğer bir seride, çeşitli gecikmelerde otokorelasyon değeri 0 etrafında dönüyorsa, bu seride saf white noise rassal süreci bulunmaktadır (Gujarati, 2004: 810). Bu tür zaman serilerinin korelogramları, serinin durağan olduğunu işaret etmektedir. Eğer bir serinin korelogramında otokorelasyon katsayısı çeşitli gecikmelerde çok yüksek değerlerde ise bu seride rassal yürüyüş süreci vardır ve bu da serinin durağan olmadığını işaret etmektedir.

Otokorelasyon fonksiyonunun gecikme uzunluğu belirlenirken, toplam örneklem sayısının üçte biri veya çeyreği alınır. En pratik yöntem, mümkün olduğunca büyük miktarda gecikme miktarını alıp, bunu da Akaike veya Schwarz bilgi kriteri gibi istatistikî kriterler kullanarak azaltmaktır (Gujarati, 2004; 812).

Diğer bir kriter de, otokorelasyon katsayılarının anlamlılığını sorgulamaktır. $\hat{\rho}_k$'nın istatistikî olarak anlamlı olup olmadığına standart sapmasına bakılarak karar

verilmektedir. Eğer bir zaman serisi saf rassal ise, yani white noise mevcutsa, örneklem otokorelasyon katsayısı yaklaşık olarak aşağıdaki şekildedir:

$$\hat{\rho}_k \sim N(0, 1/n) \tag{29}$$

Yukarıdaki ifadeye göre, büyük örneklemlerde, örneklem otokorelasyon katsayısı normal dağılımlıdır, ortalaması sıfırdır ve varyansı örneklem büyüklüğünün bir fazlasına eşittir.

Her bir otokorelasyon katsayısının istatistikî anlamlılığını ölçmek yerine, birleşik hipotez ile tüm ρ_k değerlerinin belirli bir gecikmeye kadar aynı anda sıfıra eşit olduğu test edilebilir. Bu da Q istatistiği[6] kullanılarak yapılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2004: 278).

$$Q = n \sum_{k=1}^{m} \hat{\rho}_k^2 \tag{30}$$

Yukarıdaki modelde *n,* örneklem sayısını ifade ederken, *m* ise gecikme uzunluğunu belirtmektedir. Q istatistiği genellikle bir serinin white noise olup olmadığını test etmek için kullanılmaktadır. Eğer hesaplanan Q değeri ki-kare dağılımındaki belirli bir anlamlılık değerinde hesaplanan kritik Q değerinden büyükse, tüm ρ_k değerlerinin sıfır olduğunu ifade eden sıfır hipotez reddedilir, en azından bunların bir kısmı sıfırdan farklı olmak zorundadır.

4.1.3.3. Birim Kök Testleri

Durağanlık testlerinde en sık kullanılan testler, birim kök testleridir. Birim kök stokastik sürecin modeli aşağıdaki gibidir:

---

[6] Box ve Pierce tarafından, "Distribution of Residual Autocorrelations in Autoregressive Integrated Moving Average Time Series Models," Journal of the American Statistical Association, vol. 65, 1970, pp. 1509–1526. makalesinde geliştirilmiştir.

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + \mu_t \qquad -1 \leq \rho \leq 1 \tag{31}$$

Eğer $\rho = 1$ ise, birim kök vardır, model sürüklenmesiz rassal yürüyüştür ve durağan olmayan stokastik modeldir. Bu durumda Y_t, Y_{t-1}değeri üzerinde regrese edilir ve ρ değeri istatistikî olarak 1'e eşitse Y_t durağan değildir. Teorik olarak, Y_{t-1}, birim kök stokastik süreç modelinin her iki tarafından da çıkarılır (Bozkurt, 2007: 35):

$$Y_t - Y_{t-1} = \rho Y_{t-1} + \mu_t - Y_{t-1} \tag{32}$$

$$Y_t - Y_{t-1} = (\rho - 1) Y_{t-1} + \mu_t \tag{33}$$

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \mu_t \tag{34}$$

Bu denklemden yola çıkılarak, $\delta = 0$ olan bir sıfır hipotez kurulur. Eğer $\delta = 0$ ise, $\rho = 1$ olacaktır. Bu durum serinin birim kök olduğuna ve durağan olmadığına işaret etmektedir. $\delta = 0$ olduğu durumda fark denklemi aşağıdaki şekle gelmektedir:

$$\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1} = \mu_t \tag{35}$$

μ_t, white noise hata terimi olduğu için durağandır. Yani, rassal yürüyüşlü zaman serilerinin birinci farkları durağan hale gelmektedir.

Modelde eğer δ değeri negatif ise, Y_t'nin durağan olduğu sonucuna varılabilir[7]. Y_{t-1}'in yaklaşık katsayısının sıfır olup olmadığı ise, Dickey ve Fuller tarafından geliştirilmiş olan test ile belirlenmektedir (Akdi, 2003; 226). Bu teste göre, sıfır hipotez $\delta = 0$ 'dır ve Y_t 'nin hesaplanan katsayısının t değeri $\tau\,(tau)$ istatistiğini takip etmektedir (Dickey ve Fuller, 1979). τ istatistiklerinin kritik değerleri Monte Carlo simülasyonları ile hesaplanmaktadır.

Dickey-Fuller (DF) testi farklı kararları içermektedir. Rassal yürüyüşler sürüklenmesiz veya sürüklenmeli olabileceği gibi, hem deterministik, hem de stokastik

[7] $\delta = (\rho - 1)$ olduğu için, serinin durağan olma şartının sağlanması, ρ değerinin 1'den küçük olması gerekir. Bunun meydana gelebilmesi için de δ değeri negatif olmalıdır.

trendlere sahip olabilir Bu durumda üç farklı temel hipotez mevcuttur (Gujarati, 2004; 815):

Y_t rassal yürüyüşlüdür : $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \mu_t$ (36)

Y_t sürüklenmeli rassal yürüyüşlüdür : $\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + \mu_t$ (37)

Y_t stokastik trend etrafında sürüklenmeli rassal yürüyüşlüdür : $\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \mu_t$ (38)

Yukarıdaki her durumda, sıfır hipotez $\delta = 0$ olarak kurulur ve buna göre seri birim köklüdür, yani durağan değildir. Alternatif hipoteze göre δ değeri sıfırdan küçüktür ve bu durumda seri durağandır[8]. Eğer sıfır hipotez reddedilirse seri sıfır ortalama ile durağan demektir.

Birim Kök Sınamaları için %1 ve %5 Dickey-Fuller t (= τ) ve F değerleri

Örneklem Büyüklüğü	t_{nc}*		t_c*		t_{ct}*		F†		F‡	
	1%	5%	1%	5%	1%	5%	1%	5%	1%	5%
25	−2.66	−1.95	−3.75	−3.00	−4.38	−3.60	10.61	7.24	8.21	5.68
50	−2.62	−1.95	−3.58	−2.93	−4.15	−3.50	9.31	6.73	7.02	5.13
100	−2.60	−1.95	−3.51	−2.89	−4.04	−3.45	8.73	6.49	6.50	4.88
250	−2.58	−1.95	−3.46	−2.88	−3.99	−3.43	8.43	6.34	6.22	4.75
500	−2.58	−1.95	−3.44	−2.87	−3.98	−3.42	8.34	6.30	6.15	4.71
∞	−2.58	−1.95	−3.43	−2.86	−3.96	−3.41	8.27	6.25	6.09	4.68

***** nc alt indisi, sabit terimin olmadığı; c alt indisi, sadece sabit terimin olduğu ve ct alt indisi de hem sabit terimin hem de eğilimin olduğu durumları göstermektedir.

† $\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$ biçimindeki hem sabit terimin hem de δ teriminin eşanlı olarak sıfıra eşit olduğunu söyleyen bileşik hipotez için F tablo sınır değerleri

‡ $\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$ biçimindeki hem sabit terimin hem eğilimin hem de δ teriminin eşanlı olarak sıfıra eşit olduğunu söyleyen bileşik hipotezler için F tablo sınır değerleri

[8] $\delta > 0$ olduğu durum göz ardı edilmektedir, çünkü $\rho > 0$ durumunda zaman serisi tartışmalı bir hal almaktadır.

4.1.3.4. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Testi

Dickey - Fuller testine göre μ_t hata teriminin korelasyonsuz olduğu varsayılmaktadır. Ancak, μ_t'nin korelasyonlu olduğu durumlar da söz konusudur. Bu durum için Dickey ve Fuller tarafından genişletilmiş bir test geliştirilmiştir (Mahadeva, 2004). Bu testte, Dickey - Fuller testindeki sıfır hipotez denklemlerine bağımlı ΔY_t'nin gecikmeli değerleri eklenmektedir. ADF testi, aşağıdaki regresyonun tahmin edilmesini içermektedir:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{m} \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \qquad (39)$$

ε_t, saf white noise hata terimini ifade etmektedir. İlave edilecek gecikmeli fark terimlerinin sayısı genellikle ampirik olarak belirlenir. Burada yapılması gereken hata teriminin seri olarak korelasyonsuz olmasını sağlamasına yetecek kadar terim eklemektir. ADF testi, DF testi gibi $\delta = 0$ sıfır hipotezine dayanır ve aynı asimptotik dağılımı izler. Bu yüzden aynı kritik değerler kullanılabilir.

4.1.3.5. Phillps-Perron (PP) Birim Kök Testi

DF testindeki en önemli varsayım, hata terimlerinin bağımsız ve aynı şekilde dağılımlı olduğudur. ADF testi, hata terimlerinde seri korelasyon olma ihtimalini gecikmeli fark terimleri ekleyerek düzenler. Phillips ve Perron testinde, hata terimlerindeki seri korelasyon durumunun gecikmeli fark terimlerini eklenmeden düzenlenmesi için parametrik olmayan istatistiksel metotlar kullanılmaktadır (Phillips ve Perron, 1988). PP testinin asimptotik dağılımı ADF test istatistikleri ile aynıdır.

4.1.3.6. Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) Birim Kök Testi

KPSS testi, durağan olmayan serilerin deterministik trendden arındırılarak durağan hale getirilmesini sağlar. Bu testte sıfır hipotez farklı olarak kurulur, yani sıfır

hipotezi serinin durağan olduğunu göstermektedir. Seriler trendden arındırıldığı için, birim kök olmayan seriler trend durağandır. Bununla birlikte sıfır hipotezi trend durağanlığı gösterdiği için, rassal yürüyüş hipotezinin varyansı da sıfır olmaktadır (Kwiatowski, Phillips, Schmidt ve Shin: 1992).

KPSS testi, Breusch-Godfrey Testi (LM) ile benzer olarak belirlenmektedir. LM testinde sıfır hipotezi, rassal yürüyüşün varyansının sıfır olduğunu varsayarak, bu serinin deterministik trend, rassal yürüyüş ve durağan hataların toplamından oluştuğunu ortaya koymaktadır (McCharty, 2015). Bu durumda, model aşağıdaki şekilde kurulmaktadır.

$$Y_t = \beta t + w_t + \varepsilon_t \tag{40}$$

$$w_t = w_{t-1} + u_t \tag{41}$$

Yukarıdaki modelde w_t rassal yürüyüşü, t deterministik trendi ve ε_t durağan hataları ifade etmektedir.

KPSS testinin ilk aşaması, Y_t 'nin trend ve kesme terimi üzerine regrese edilmesinden sonra elde edilen durağan hataların toplamının hesaplanmasıdır.

$$S_t = \sum_{t=1}^{T} \varepsilon_t \tag{42}$$

Eğer seride deterministik trend mevcut değilse, Y_t sadece kesme terimi üzerine regrese edilerek LM istatistiği hesaplaması yapılır:

$$LM = \sum_{t=1}^{T} S_t^2 / \hat{\sigma}_\varepsilon^2 \tag{43}$$

$\hat{\sigma}_\varepsilon^2$, ε_t'nin varyansını göstermektedir. Burada kalıntıların arasında otokorelasyon bulunması ihtimali de söz konusudur. Bundan dolayı, $\hat{\sigma}_\varepsilon^2$'nin, $s^2(\ell)$ hataları yardımı ile tutarlı bir tahmini hesaplanır ve LM istatistik modeli aşağıdaki şekle gelir:

$$LM = \sum_{t=1}^{T} S_t^2 / s^2(\ell) \tag{44}$$

$s^2(\ell)$'nin tutarlı olabilmesi için, sınırlı gecikme parametresinin belirlenmesi gerekmektedir. Bundan dolayı, $\ell = (T^{1/2})$ oranı hem sıfır, hem de alternatif hipotez için sağlanmalıdır. Kalıntıların olmaması durumunda ise test istatistiği T^{-2} ile normalize edilecektir. Bunun ile beraber KPSS modeli aşağıdaki şekilde kurulacaktır.

$$\widehat{\eta_\mu} = T^{-2} \sum_{t=1}^{T} S_t^2 / s^2(\ell) \tag{45}$$

Yukarıdaki model ile hesaplanacak değer, kritik değer ile karşılaştırılarak birim kök olup olmadığına dair karar verilmektedir.

4.2.2. Eşbütünleşme Analizleri

Zaman serileri arasında uzun dönemli denge ilişkisinin var olup olmadığını araştıran analizlere eşbütünleşme analizleri adı verilmektedir (Sandalcılar, 2012). Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi, değişkenler arasındaki ilişkinin doğru bir biçimde incelenebilmesi için, bu verilerin durağan olması gerekmektedir. Ancak, ekonomide birçok verinin durağan olmadığı gerçeği, eşbütünleşme analizlerinin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Gerçekte tek başlarına durağan olmayan zaman serilerinin, belirli bir entegre seviyesinde doğrusal bileşimlerinin durağan bir süreç oluşturduğu eşbütünleşme analizleri ile değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki ortaya koyulabilmektedir (Bozkurt, 2007: 109). Aşağıda, iki değişkenin farkları alınarak durağanlaştırılan iki seriden oluşmuş bir model bulunmaktadır:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + \mu_t \tag{46}$$

Bu iki seri eğer düzey değerleri ile test edilirse, sonuçlar sahte regresyonu işaret edecektir. Farkları alınarak test edildikleri takdirde ise aralarındaki uzun dönem ilişkisi

ortadan kaybolacaktır. Ancak, seriler arasında eşbütünleşme analizleri yapıldığında, eğer uzun dönemli ilişki söz konusu ise modelin hata terimi durağan olacaktır.

$$\mu_t = Y_t - \beta_0 - \beta_1 X_t \quad (47)$$

$$\mu_t \sim N(0; \sigma^2) \quad (48)$$

Yukarıdaki modelde, hata terimi, hata düzeltme modelinde yer alacaktır. Böylelikle, uzun dönemli ve kısa dönemli bilgiler arasında bir bağlantı kurulması söz konusudur (Hill, Griffiths ve Lim, 2011: 488). Serilerin düzey değerlerinden elde edilen ilişki uzun dönem bilgisini yansıtırken, bu regresyon artık sahte değil, anlamlı olacaktır.

Eşbütünleşme analizleri için kullanılan farklı yöntemler bulunmaktadır. En sık kullanılan yöntemler arasında Engle-Granger yöntemi, Durbin-Watson yöntemi, Johansen yöntemi ve Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL) yöntemi vardır.

Engle – Granger Eşbütünleşme Testi: Engle – Granger eşbütünleşme analizi 1987 yılında Econometrica'da sunulmuş olup, iki basamaklı bir eşbütünleşme analizi tavsiye etmektedir. (http://www2.warwick.ac.uk/~/hand2_cointeg.pdf, Erişim Tarihi: 24.05.2016) Birinci basamakta uzun dönem denge modeli tahmin edilmektedir.

$$\gamma_t = \delta_0 + \delta_1 x_t + u_t \quad (49)$$

En küçük kareler kalıntısı ise aşağıda eşitsizlik ile hesaplanmaktadır:

$$\hat{u}_t = y_t - \hat{\delta}_0 - \hat{\delta}_1 x_t \quad (50)$$

Buradaki test, $\hat{u}_t$ 'nin durağan olup olmadığının test edilmesidir. Bu test, kalıntılar üzerine ADF birim kök testi uygulanarak yapılır. Eğer eşbütünleşme ilişkisi varsa, en küçük kareler tahmini süper tutarlıdır.

İkinci basamakta ise aşağıdaki hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir:

$$\Delta y_t = \emptyset_0 + \sum_{J=1} \emptyset_j \Delta y_{t-j} + \sum_{h=0} \theta_h \Delta x_{t-h} + \alpha \hat{u}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (51)$$

Hata düzeltme modeli tahmini de en küçük kareler yöntemi ile yapılmaktadır. Bu denklemde sadece *I(0)* değişkenler yer aldığı için t-değerlerinin ve hata terimlerinin diagonistik testlerinin yapıldığı standart hipotez testi yeterli olacaktır.

Durbin-Watson Eşbütünleşme Testi: Durbin-Watson test istatistiği eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilebilmesi için de kullanılabilmektedir. Bunun için, aşağıdaki eşbütünleşme modelinin tahmin edilmesi gerekmektedir (Sjö, 2008):

$$x_{1,t} = \beta_1 + \beta_2 x_{2,t} + \cdots + \beta_p x_{p,t} + u_t \quad (52)$$

Bu model ile Durbin-Watson test istatistiği tahmin edilerek birinci dereceden otokorelasyon hesaplanabilir. Sıfır hipoteze göre, $x_{1,t}$ rassal yürüyüşlüdür ve $\beta_2 = \cdots = \beta_p = 0$ ise eşbütünleşme ilişkisi mevcut değildir. Bundan dolayı, veriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olabilmesi için Durbin-Watson eşbütünleşme regresyonunun istatistiksel olarak 0'dan farklı olması gerekmektedir.

Johansen Eşbütünleşme Testi: Çalışmada Johansen eşbütünleşme testi yerine ARDL kullanılmış olmasının temel nedeni, bu testin en büyük zayıflığının asimptotik niteliklere dayanmasıdır. Bundan dolayı küçük örneklem sayılı çalışmalarda belirtim hatalarına karşı hassastır. Bu testte öncelikle değişkenlerin VAR modelinde gösterimi yapılması gerekmektedir (Sjö, 2008):

$$A_k(L)x_t = \mu_0 + \psi D_t + \varepsilon_t \quad (53)$$

Burada ampirik VAR modeli gecikme ve kukla değişkenler ile formüle edilmiştir ve kalıntılar white noise sürecine dönüşür. Bu aşamadan sonra kalıntı sürecindeki tüm bileşenler test edilmektedir. Bunun temel nedeni, kritik değerlerin, kalıntı süreçlerinin normal dağılım şartı ile belirlenmesidir. Tipik olarak, sistemin birinci düzey ile bütünleşik olduğu varsayılır. Eğer sistemin farklı düzeylerde durağan

olduğuna dair işaretler varsa, fark operatörleri kullanılarak vektör hata düzeltme modeli (VECM) oluşturulur.

$$\Delta x_t = \sum_{i=1}^{k=1} \Gamma_i \Delta x_{t-i} + \pi x_{t-1} + \mu_0 + \psi D_t + \varepsilon_t \quad (54)$$

Eğer seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoksa, π terimindeki tüm sıralar sıfıra eşit olmalıdır. Eğer durağan değişkenler var ise π değişkenlerinin sıfır eşit olmaması gerekmektedir.

Bu çalışmada turizm verileri ile GSYİH verileri arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin analiz edilebilmesi için ARDL Modeli kullanılmış olup, bu nedenle ARDL hakkında detaylı bilgi verilecektir. ARDL Eşbütünleşme Testi bölümünde temel olarak 2014 yılında yayınlanan Prof. Dr. Mustafa Sevüktekin ve Doç. Dr. Mehmet Çınar'a ait "Ekonometrik Zaman Serileri Analizi" kitabından yararlanılmıştır.

4.2.3.1. Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL)

Trend durağan seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin bulunulabilmesi için serilerin öncelikle trendden arındırılması gerekir. Daha sonra da bu serilerin durağan dağıtılmış gecikme modeli veya otoregresif dağıtılmış gecikme modeli kullanılır. Ancak, birinci farkta durağan olan *I(1)* serilerin arasındaki uzun dönem ilişkisinin geleneksel ARDL yaklaşımı ile bulunması mümkün değildir. (Pesaran ve Shin, 1995). Ancak, Pesaran ve Shin tarafından ARDL yöntemine yeni bir yaklaşım getirilmiş ve *I(1)* olan serilerin arasındaki uzun dönem ilişkisinin de ARDL yöntemi ile analiz edilmesi sağlanmıştır.

Engle-Granger yönteminde, iki farklı değişken arasındaki eş bütünleşme ilişkisi, uzun dönem dengesinden elde edilen denge sapması ile belirlenmektedir. Ancak, değişkenlerin gecikmeli değerlerinin dikkati alınmamasından dolayı, daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için ARDL yöntemi kullanılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014; 576).

ARDL yaklaşımı, aşağıdaki hata düzeltme modelini içermektedir:

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{n} b_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{n} c_i \Delta X_{t-i} + \sigma_1 Y_{t-1} + \sigma_2 X_{t-1} + \varepsilon_t \qquad (55)$$

Yukarıdaki modelde, Δ fark operatörünü, ε_t ise sıfır ortalamalı ve sonlu kovaryans matrisli bağımsız rassal hataları ifade etmektedir. a_0 sabit terimi ifade ederken, b_i ve c_i gecikme katsayılarını, σ_1 ve σ_2 ise eşbütünleşme katsayılarını ifade etmektedir. Hata düzeltme modeli, F-testin kullanılması ile bir veya daha fazla eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığının bulunmasında kullanılır (Jenkins ve Katırcıoğlu, 2010). Burada dikkat edilmesi gereken husus, bulunan F istatistiklerinin Pesaran tarafından ortaya konulan tablo değerleri ile karşılaştırılmasıdır. Eğer F istatistik değeri, Pesaran tablo değerinin alt sınırının altında yer alıyorsa, iki seri arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılır. Eğer üst sınırın üstünde yer alıyorsa, bu iki serinin arasında eşbütünleşme ilişkisi var demektir. Eğer bulunan F istatistik değeri, Pesaran tablo değerlerinin arasında yer alıyorsa, bu bölge kararsız bölgedir ve ARDL testi bu seriler için kullanılamaz (Özmen ve Koçak, 2012).

İki seri arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunması durumunda, uzun dönem ilişkisinin saptanması aşamasına geçilir. Gecikme mesafesi Akaike Bilgi Kriteri (AIC) veya Schwarz Bilgi Kriteri (SC) kullanılarak hesaplanabilir

Uzun dönem ilişkisinin saptanabilmesi için, aşağıdaki şekilde bir hata düzeltme mekanizması modelinin kurulması gerekmektedir:

$$lnY_t = a_0 + \sum_{i=1}^{m} a_{1i} lnY_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} a_{2i} lnX_{t-i} + \mu_t \qquad (56)$$

Yukarıdaki modelde *X* ve *Y* şeklinde iki değişken olduğu varsayılmıştır. Burada *Y* bağımlı değişken, *X* bağımsız değişkendir.

Uzun dönem ilişkisinin yanı sıra, aralarında eşbütünleşme ilişkisi olan serilerin, kısa dönemli ilişki içerisinde olup olmadığı da test edilmektedir. Bu test ile beraber, kısa dönemdeki dengesizliklerin düzelip düzelmediği, düzeliyorsa da ne kadar süre sonra ve ne miktarda telafi edildiği sonuçlarına ulaşılmaktadır. Bunun için aşağıdaki şekilde bir model kurulmaktadır:

$$\Delta lnY_t = a_0 + \sum_{i=1}^{m} a_{1i}\Delta lnY_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} a_{2i}\Delta lnX_{t-i} + ECT_{t-1} + \mu_t \qquad (57)$$

Yukarıdaki modelde, kısa dönem ilişkisinin araştırılabilmesi için, ECT_{t-1} olarak ifade edilen uzun dönem denge ayarlamalarını gösteren hata teriminin bir dönem gecikmeli değeri de ilave edilmiştir.

4.2.3.2. CUSUM ve CUSUMQ Testleri

Ekonomik verilerin seyri, çeşitli olaylar sonucunda beklenmedik değişiklikler gösterebilir. Örneğin, savaş, doğal afet gibi durumlar, ekonomik verilerin beklentilerin dışında bir azalma göstermesine neden olabilir. Bu duruma yapısal değişiklik adı verilir. Yapısal değişiklikler kalıcı olabileceği gibi, geçici de olabilmektedir. CUSUM ve CUSUMQ testi bölümde temel olarak 2013 yılında Prof Dr. Selahattin Güriş, Doç. Dr. Ebru Çağlayan ve Doç. Dr. Burak Güriş'e ait "Eviews ile Temel Ekonometri" kitabından yararlanılmıştır.

CUSUM testi, katsayıların stabilitesini ölçen bir testtir. Bu test ile katsayıların kararlı olup olmadığı ölçülmektedir. Eğer CUSUM testi sonucunda katsayıların kararlı olduğu sonucuna ulaşılırsa, yapısal değişikliğin bulunmadığı sonucuna varılmaktadır.

CUSUM testinde, ardışık kalıntılar kullanılmaktadır (Güriş, Çağlayan ve Güriş, 2013: 428). Sıfır hipotez aşağıdaki şekilde kurulmaktadır:

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \cdots = \beta_k = \beta$$
$$\sigma_1^2 = \sigma_2^2 = \cdots = \sigma_n^2 = \sigma^2 \quad (58)$$

Y_t serisinin; X_t, X serisinin *t.* elemanını ifade ediyorsa,

$$\hat{\beta}_t = (X_t^{'} X_t)^{-1} (X_t^{'} Y_t) \quad (59)$$

Teorik değerler aşağıdaki gibi olacaktır:

$$\hat{Y}^t = X_t^{'} \hat{\beta}_{t-1} \quad (60)$$

Kalıntılar aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$\mu_t = Y_t - X_t^{'} \hat{\beta}_{t-1} \quad (61)$$

Ardışık kalıntılar aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$w_t = \frac{\mu_t}{\sqrt{1 + X_t (X_{t-1}^{'} X_{t-1})^{-1} X_t^{'}}} \quad (62)$$

CUSUM testi için ise hesaplama aşağıdaki şekilde yapılarak zaman göre grafik çizimi yapılmaktadır:

$$W_t = \sum_{s=k+1}^{t} \frac{w_t}{\hat{\sigma}} \qquad t = k+1, k+2, \ldots, n \quad (63)$$

Daha sonra $\mp a\sqrt{n-k}$ ve $\mp 3a\sqrt{n-k}$ denklemleri ile alt ve üst güven sınırları oluşturulmaktadır.

CUSUMQ testinde ise, CUSUMQ testinden farklı olarak ardışık kalıntıların kareleri hesaplanmaktadır (Güriş, Çağlayan ve Güriş, 2013: 432).

$$S_t = \frac{\sum_{s=1}^{n} w_s^2}{\sum_{s=K+1}^{n} w_t^2} \qquad t = k+1, k+2, \ldots, n \tag{64}$$

CUSUMQ testinde güven sınırları aşağıdaki şekilde belirlenmektedir:

$$E(S_t) \cong \frac{t-k}{c-k} \mp C_0 \tag{65}$$

C_0 değeri α hata payı, n gözlem sayısı ve k parametre sayısı ile hesaplanmaktadır.

4.2.4. Nedensellik Analizleri

Teorik olarak nedensellik, durumlar arasındaki ilişkiyi yönetir. Sosyologlara göre dünya, nedensel sistemlerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır (Goodman, Ullman ve Tenenbaum, 2010). Aynı şekilde nedensellik ilişkisi ekonomide de yer almaktadır. Farklı ekonomik aktivitelerin, birbirleri üzerinde etkili olması, bu veriler arasında bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade eder. Nedensellik ile korelasyon birbiri ile yakın iki terim olmasına rağmen, aralarında fark vardır. İki olayın birlikte ortaya çıkması durumuna korelasyon adı verilirken, nedensellik ise bir olayın diğer olayı etkilemesi ve iki olayın arasında sebep sonuç ilişkisini ifade eder (http://www.ekodialog.com/konular/korelasyon.html, Erişim Tarihi: 29.04.2016). Örnek vermek gerekirse, turizm gelirleri ile istihdamın beraber artış göstermesi, bu iki ekonomik parametre arasındaki korelasyonu işaret ederken, turizm gelirlerinin artması sonucunda istihdamın artış göstermesi, bu iki parametre arasında nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Ekonomide nedensellik çalışmaları Mill'in 1854 yılındaki ve Marshall'ın 1890 yılındaki çalışmalarına dayanır. Her iki iktisatçı da nedenselliği *ceteris paribus* ilkesine dayanarak açıklamışlardır. Diğer her şey sabitken, *X*'in değerlerinin değişimi *Y*'nin varsayılan değerlerini değiştiriyorsa, *X, Y*'ye neden olmaktadır (Heckman, 2003). 1969 yılında ise Granger, bir zaman serisinin, başka bir zaman serini öngörmek için kullanılıp

kullanılamayacağını ortaya koyan ve istatistikî hipotez testi olan "Granger Nedensellik Analizini" ortaya koymuştur. Bu çalışmada da turizm gelirleri ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması için Granger Nedensellik Analizi kullanılmış olup, bu test ile alakalı detaylı bilgi verilecektir. Nedensellik analizi bölümünde temel olarak 2004 yılında yayınlanan Damodar N. Gujarati'ye ait "Basic Econometrics" kitabından ve 2007 yılında Dr. Hilal Bozkurt'a ait "Zaman Serileri Analizi" kitabından yararlanılmıştır.

4.2.4.1. Granger Nedensellik Analizi

1969 yılında Granger ve 1972 yılında Sims tarafından işsel ve dışsal değişkenler arasında ilişki olabileceği göz önünde bulundurularak nedensellik ilişkileri ele alınmıştır. Bir sistemde yer alan değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün ve gecikme yapısının belirlendiği teste Granger Nedensellik Testi denir. Amaç; modelde yer alan birden fazla değişken arasında iki yönlü veya tek yönlü ilişki olup olmadığını belirlemektedir (Bozkurt, 2007; 91).

Granger nedensellik analizi, *X* ve *Y* serileri için aşağıdaki regresyonların tahmin edilmesini içermektedir:

$$Y_t = \sum_{i=1}^{n} \alpha_i X_{t-i} + \sum_{J=1}^{n} \beta_j Y_{t-j} + \mu_{1t} \quad (66)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^{n} \lambda_i X_{t-i} + \sum_{J=1}^{n} \delta_j Y_{t-j} + \mu_{2t} \quad (67)$$

Bu regresyonlarda μ_{1t} ve μ_{2t} dağılımları arasında korelasyon olmadığı varsayılmaktadır. Burada iki farklı değişken olduğu için, çift yönlü nedensellik incelenmektedir. İkiden fazla değişkeni olan çok yönlü nedensellik çalışmaları için Vektör Otoregresyon (VAR) tekniği kullanılmaktadır (Gujarati, 2004; 849).

İki farklı seri arasındaki Granger nedenselliği dört farklı durum olarak ortaya çıkabilir. Bu durumlar aşağıdaki gibidir:

- Eğer *X*'in gecikmeli değerinin katsayısı grup olarak sıfırdan farklıysa ($\sum \alpha_i \neq 0$) ve *Y*'nin gecikmeli değerlerinin katsayısı sıfırdan farklı değilse ($\sum \delta_j = 0$), *X*'ten *Y*'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. *(X → Y)*
- Eğer *Y*'in gecikmeli değerinin katsayısı grup olarak sıfırdan farklıysa ($\sum \delta_j \neq 0$) ve *X*'nin gecikmeli değerlerinin katsayısı sıfırdan farklı değilse ($\sum \alpha_i = 0$), *Y*'den *X*'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. *(Y → X)*
- Her iki regresyonun da grup olarak katsayıları istatistikî olarak anlamlı derecede sıfırdan farklılarsa *Y* ve *X* arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. *(Y ↔ X)*
- Eğer *X* ve *Y*'nin grup olarak katsayıları istatistikî olarak anlamlı değillerse *Y* ve *X* arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Granger nedensellik testi uygulanırken, öncelikle *Y*'nin güncel değeri tüm gecikmeli *Y* değerlerine ve varsa değişkenlerin üzerine regrese edilir. Ancak *X*'in gecikmeli değerleri bu regresyona eklenmez. Bu, sınırlı bir regresyondur ve bu regresyonun sonunda sınırlı artık kareler toplamı, $RSS_{R,}$ elde edilir. Bu aşamadan sonra ise *X*'in gecikmeli değerleri ile regresyon tekrar çalıştırılır ve $RSS_{UR,}$, yani sınırsız artık kareler toplamı elde edilir.

Yukarıdaki aşamaların sonucunda, aşağıdaki şekilde sıfır hipotez ve alternatif hipotezler kurulur. Gecikmeli *X* değerleri regresyona dâhil değildir.

$$H_0 : \sum \alpha_i = 0$$
$$H_1 : \sum \alpha_i \neq 0 \qquad (68)$$

Hipotezin test edilmesi için, *F-testi* sonuçlarının bulunması gerekmektedir. Bu testin sonuçları aşağıdaki formül ile bulunur:

$$F = \frac{(RSS_R - RSS_{UR})/m}{RSS_{UR}/(n-k)} \tag{69}$$

Yukarıdaki sonuç *m* ve *(n-k)* ile *F dağılımını* izler. Bu durumda *m*, *X*'in gecikmeli değerlerinin toplamı, *k* ise sınırsız regresyonda hesaplanan parametre sayısıdır.

Eğer, hesaplanan *F* değeri, seçilen anlamlılık derecesinin kritik *F* değerlerini aşıyorsa, sıfır hipotez reddedilir, yani gecikmeli *X* değerleri regresyona aittir. Böylece, *X*, *Y*'nin nedenidir sonucuna ulaşılır. Yukarıdaki süreç *X* regresyonu için uygulandığı takdirde *Y*'den *X*'e doğru nedensellik ilişkisi olup olmadığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Granger nedensellik testinin doğru sonuç verebilmesi için her iki veri setinin de durağan olması gerekmektedir. Ayrıca, gecikmeli terim değerlerinin hesaplanması için Akaike veya Schwarz bilgi değerlerinin kullanılması uygundur (Foresti, 2006).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. UYGULAMA

5.1. VERİ SETİ, DÖNEMİ VE MODEL

Türkiye'nin turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasındaki nedensellik ilişkisini konu alan bu araştırmada, her iki değişken için de 1980 - 2014 periyoduna ait 35 yıllık veri setleri ile çalışılmıştır. Ekonomik büyümenin göstergesi olarak TÜİK tarafından hazırlanan, ABD Doları cinsinden toplam sabit gayrisafi yurt içi hâsıla rakamları, turizm gelirleri için ise yine TÜİK tarafından hazırlanan ve Kültür ve Turizm Bakanlığınca yayınlanan ABD Doları cinsinden toplam sabit turizm gelirleri rakamları kullanılmıştır. Testler, Eviews 9.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Analizlerde toplam GSYİH rakamları GSYH_USD, logaritmik gösterimi ise LNGSYH_USD olarak ifade edilirken, toplam turizm gelirleri TURGEL_USD, logaritmik gösterimi ise LNTURGEL_USD olarak tanımlanmıştır.

Yukarıdaki verilere göre, GSYİH ve turizm gelirlerini kapsayan model aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$LNGSY\dot{I}H_USD_t = \beta_1 + \beta_2 LNTURGEL_USD_t + RER_t + \varepsilon_t$$

Yukarıdaki modele istinaden, GSYİH ile turizm gelirleri arasındaki ilişki, turizm gelirleri ve reel döviz kuru (RER) birleşiminden oluşmaktadır. Bu çalışmada, sadece GYSİH ve turizm gelirleri arasında ampirik inceleme yapılmıştır.

5.2. ÇİZİM İNCELEMESİ VE SONUÇLARI

Serilere ekonometrik modeller uygulanmadan önce, genel seyirleri hakkında bilgi sahibi olabilmek için çizimleri incelenmiştir. Bu çizimlere ait grafikler aşağıda yer almaktadır.

Serilerin öncelikle doğal logaritmaları alınmıştır. Her iki seri de yıllar içinde artış göstermektedir, yani trende sahiptirler. Bu nedenden dolayı serilerin sabit bir ortalaması bulunmamaktadır ve artan yönlü bir trende sahiptirler. Ortalamalarının sıfıra eşit olmaması ve sürekli artış göstermeleri, bu serilerin durağan olmadıklarına dair ön bilgi veren parametrelerden bir tanesidir.

Aşağıda yer alan çizimler, turizm gelirleri ve GSYİH serileri hakkında ön bilgi vermektedirler. Turizm gelirleri ve GSYİH serileri (Şekil 14 ve Şekil 15) incelendiği zaman, hem trend, hem de kesme terimi içerdikleri görülmektedir. Bu grafik görünümü, verilerin ortalamalarının ve varyanslarının sabit olmadığına dair birer ön fikir vermekte, bu durum da serilerin birim köklü olabileceğine dair kuvvetli bir ihtimali ortaya koymaktadır.

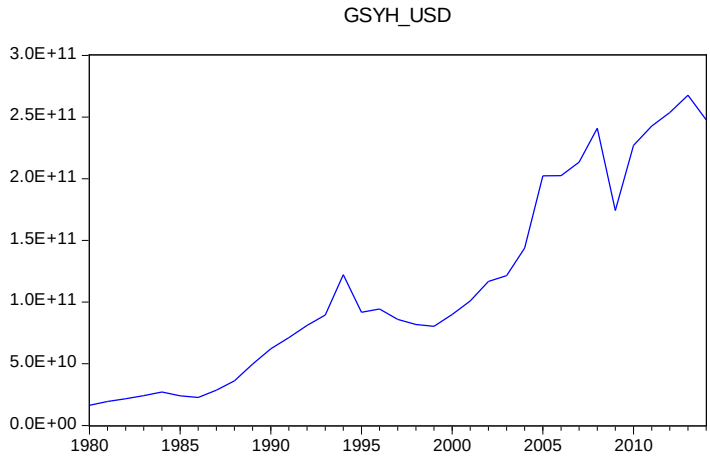
Hem GSYİH, hem de turizm gelirleri verileri zaman içerisinde yükselme trendinde olsalar da, bazı zamanlar ani düşüşler yaşadıkları dönemler mevcuttur. GSYİH verilerindeki en büyük ani düşüş, 2008 yılında görülmektedir. Bu düşüş, 2008'de ABD'de başlayan finansal krizin Türkiye için de ne kadar etkili olduğunu gözler önüne sermektedir.

Turizm gelirleri için en gözle görülür düşüşler 1991 ve 1999 döneminde meydana gelmiştir. 1991 yılında meydana gelen Körfez Savaşı ve 1999'daki Kocaeli Depremi, turizm gelirlerinin büyük ölçüde azalması ile sonuçlanmıştır. Bunu yanı sıra, 2008 yılındaki finansal krizin etkileri de büyük ölçüde turizm gelirlerini etkilemiş, 2008 yılında 24 milyar ABD Doları olan turizm gelirlerinin 2009 yılında 17,4 milyar ABD Dolarına düşmesine neden olmuştur.

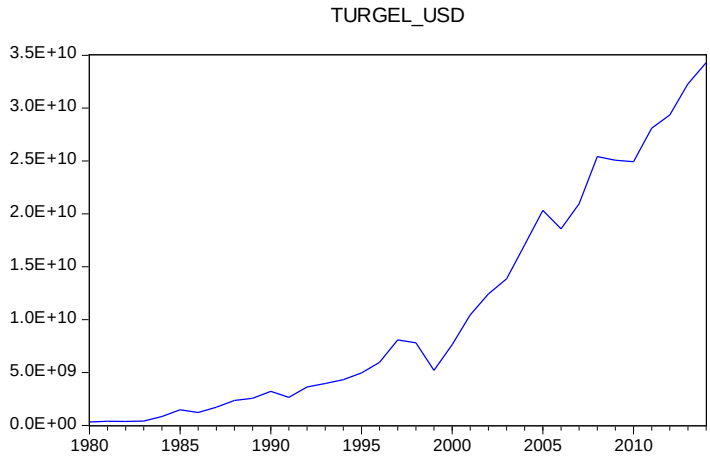
Şekil 17 ve Şekil 18'de GSYİH ve turizm gelirlerinin logaritmasının alınmış şekilleri görülmektedir. Serilerin logaritmalarının alınmasıyla birlikte değerleri arasındaki farkların azaldığı görülmektedir. Değerler arasındaki farkın azalması, serilerin kısmen durağanlaşmasını sağlayacağı için analiz edilecek serilerin logaritmasının alınması önemlidir. GSYİH ve turizm gelirlerinin normal (Şekil 16) ve

logaritması alınmış halde (Şekil 19) beraber çizimleri, logaritma alınması sonrasında seriler arasındaki farkın ne kadar azaldığını ortaya koymaktadır.

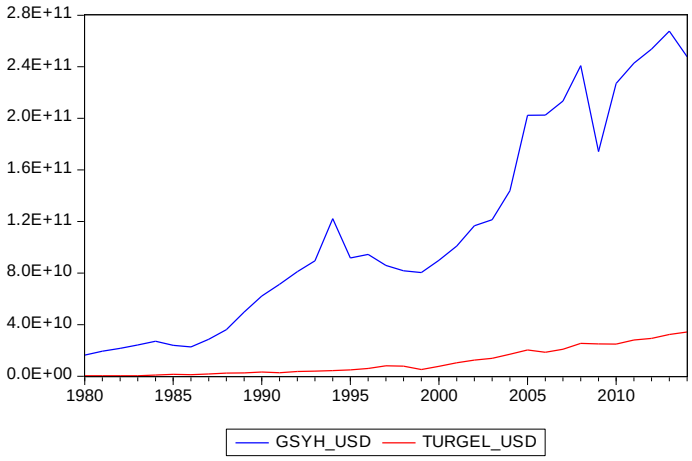
Farkı alınan serilere bakıldığı zaman, trendin ortadan kalktığı görülebilir. Farkı alınan hem GSYİH hem de turizm gelirleri serileri dalgalı bir hâl almaktadır. Serilerin durağan olmamasının sebebi ortalamanın sabit olmamasıdır ve farkı alınan serilerde trendin ortadan kalkıp dalgalanmaların belirli bir bant içinde gerçekleşmesi fark alınması sonrası durağan hale gelebileceği ihtimalini ortaya koymaktadır.

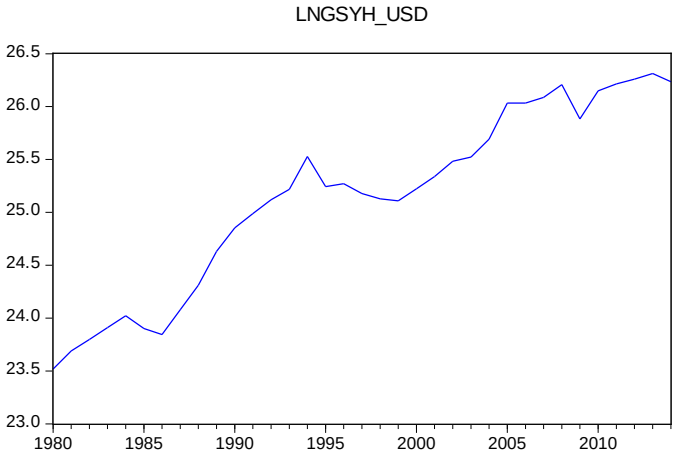
Şekil 14: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi Çizimi

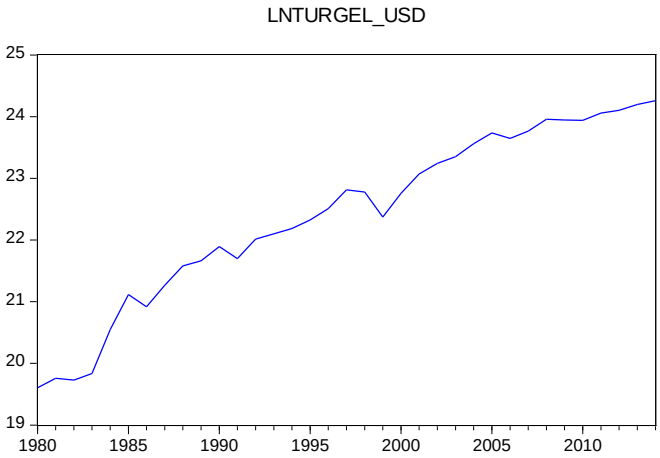
Şekil 15: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi Çizimi

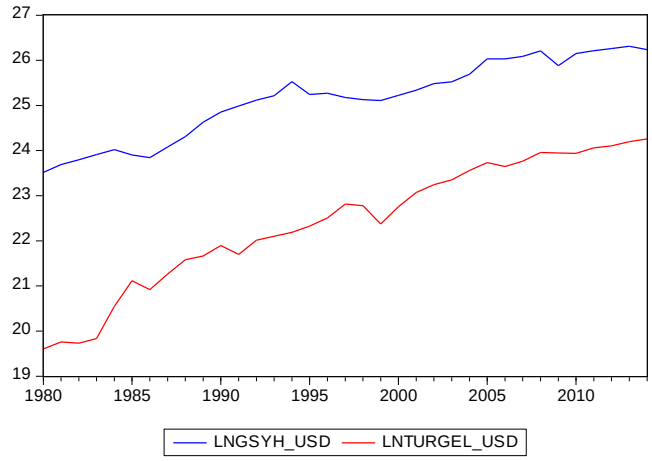
Şekil 16: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH ve Turizm Gelirleri Serileri Beraber Çizimleri

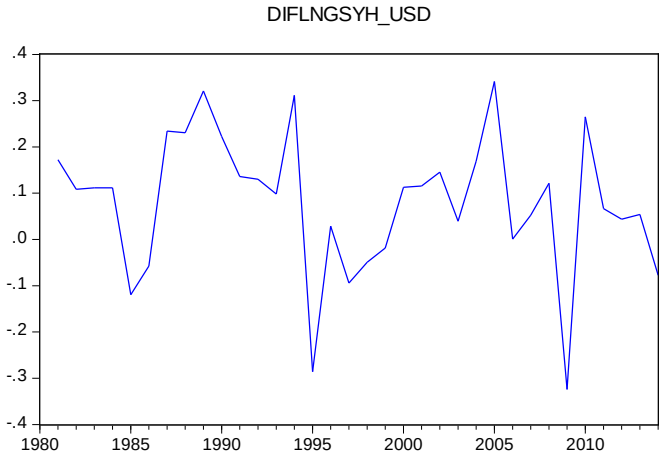
Şekil 17: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi Logaritmik Çizimi

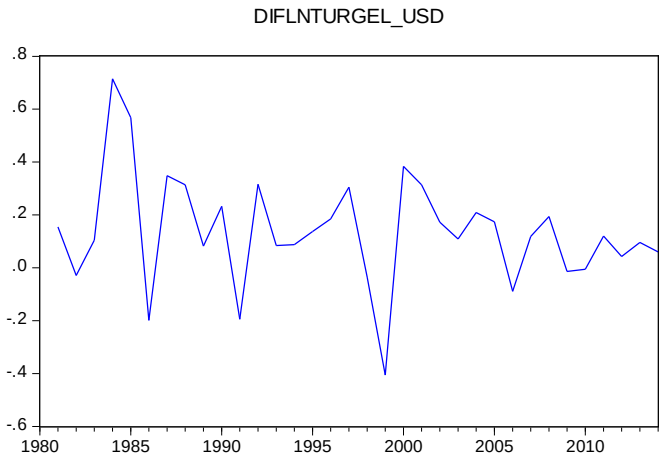
Şekil 18: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi Logaritmik Çizimleri

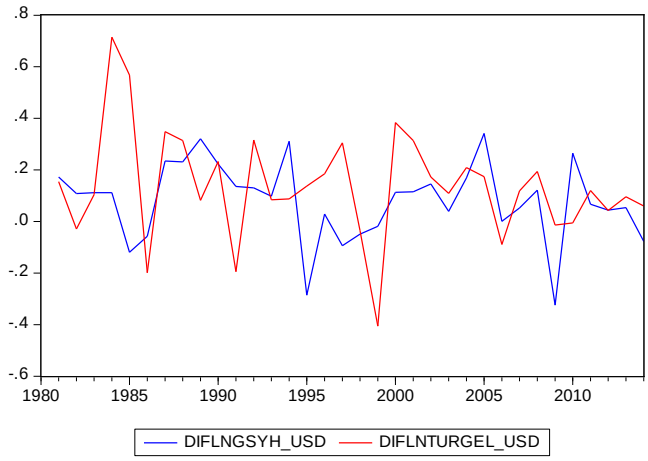
Şekil 19: 1980 – 2014 Dönemi GSYH ve Turizm Gelirleri Serileri Logaritmik Çizimleri

Şekil 20: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH Serisi 1. Farkı Logaritmik Çizimleri

Şekil 21: 1980 – 2014 Dönemi Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkı Logaritmik Çizimleri

Şekil 22: 1980 – 2014 Dönemi GSYİH ve Turizm Gelirleri Serileri 1. Farkları Logaritmik Çizimleri

5.3. BİRİM KÖK TESTİ SONUÇLARI

GSYİH ve Turizm gelirleri serilerinin ekonometrik analizlerde kullanılabilmesi için öncelikli birim kök testlerinin yapılması ve hangi düzeyde durağan olduklarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada birim kök testleri için ADF, Phillips-Perron ve KPSS testleri kullanılmıştır.

5.3.1. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

GSYİH ve Turizm gelirlerinin birim kök testleri için ADF birim kök testi kullanılmış olup, GSYİH için sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$H_0: \delta = 0$ ($\rho = 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklüdür. Seri durağan değildir.)
$H_1: \delta \neq 0$ ($\rho < 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)

GSYİH serisi hem trend hem de sabit terime sahip olduğu için, testte hem trendin hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 11: Logaritmik GSYİH Serisi Düzeyde ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNGSYH_USD has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-1.527595	0.5078
Test critical values:	1% level	-3.639407	
	5% level	-2.951125	
	10% level	-2.614300	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Serinin analizi için gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriteri kullanılarak hesaplanmıştır. Serinin maksimum gecikme uzunluğu 8'dir. Test sonucunda ADF değeri -1,527595 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 11'de görüldüğü gibi ADF test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}527595| < |-3{,}639407|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}527595| < |-2{,}951125|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}527595| < |-2{,}614300|$

ADF testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Seri birim köklüdür ve düzeyde durağan değildir. Bundan dolayı 1. farkı alınarak tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 12: Logaritmik GSYİH Serisi 1. Farkta ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: D(LNGSYH_USD) has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-5.490051	0.0001
Test critical values:	1% level	-3.646342	
	5% level	-2.954021	
	10% level	-2.615817	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Durağan olmayan GSYİH serisinin 1. farkına tekrar ADF birim kök testi uygulanmıştır. Bu testte de Schwarz Bilgi Kriterine göre gecikme uzunluğu 8 olarak belirlenmiştir. Test sonucunda ADF değeri -5,490051 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 12'de görüldüğü gibi ADF test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- %1 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}490051| > |-3{,}646342|$
- %5 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}490051| > |-2{,}954021|$
- %10 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}490051| > |-2{,}615817|$

ADF testi değeri, kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Serinin 1. farkı birim köklü değildir. Yani *I(1)* düzeyinde durağandır. Artık serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

ADF birim kök testi, GSYİH serisi için olduğu gibi, Turizm Gelirleri serisi için de kullanılmış olup, sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$H_0: \delta = 0$ ($\rho = 1$'dir ve Turizm Gelirleri serisi birim köklüdür. Seri durağan değildir.)

$H_1: \delta \neq 0$ ($\rho < 1$'dir ve Turizm Gelirleri serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)

Turizm gelirleri serisi hem trend hem de sabit terime sahip olduğu için testte hem trendin, hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 13: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNTURGEL_USD has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-1.976903	0.2946
Test critical values:	1% level	-3.689194	
	5% level	-2.971853	
	10% level	-2.625121	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Serinin analizi için gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine göre 8 olarak belirlenmiştir. Test sonucunda ADF değeri -1,976903 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 13'te görüldüğü gibi ADF test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}976903| < |-3{,}689194|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}976903| < |-2{,}971853|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $|-1{,}976903| < |-2{,}625121|$

ADF testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Seri birim köklüdür ve düzeyde durağan değildir. Bundan dolayı 1. farkı alınarak tekrar incelenmesi gerekmektedir

Tablo 14: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkta ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: D(LNTURGEL_USD) has a unit root			
		t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic		-5.456748	0.0001
Test critical values:	1% level	-3.653730	
	5% level	-2.957110	
	10% level	-2.617434	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Durağan olmayan Turizm Gelirleri serisinin 1. farkına tekrar ADF birim kök testi uygulanmıştır. Bu testte de Schwarz Bilgi Kriterine göre gecikme uzunluğu 8 olarak belirlenmiştir. Test sonucunda ADF değeri -5,456748 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 14'te görüldüğü gibi ADF test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}456748| > |-3{,}653730|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}456748| > |-2{,}957110|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}456748| > |-2{,}617434|$

ADF testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Serinin 1. farkı birim köklü değildir. Yani *I(1)* düzeyinde durağandır. Artık serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

ADF testi sonuçlarına göre, hem GSYİH serisi hem de Turizm Gelirleri serisi *I(1)* düzeyinde durağandırlar.

5.3.2. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi Sonuçları

GSYİH ve Turizm gelirlerinin birim kök testleri için ikinci olarak PP birim kök testi kullanılmış olup, GSYİH için sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

H_0: $\delta = 0$ ($\rho = 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklüdür, durağan değildir.)
H_1: $\delta \neq 0$ ($\rho < 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)

GSYİH serisi hem trend, hem de sabit terime sahip olduğu için testte hem trendin, hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 15: Logaritmik GSYİH Serisinin Düzeyde PP Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNGSYH_USD has a unit root			
		Adj. t-Stat	Prob.*
Phillips-Perron test statistic		-1.510515	0.5163
Test critical values:	1% level	-3.639407	
	5% level	-2.951125	
	10% level	-2.614300	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Test sonucunda PP değeri -1,510515 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri %1, %5 ve %10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 15'te görüldüğü gibi PP test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $\left|-1{,}510515\right| < \left|-3{,}639407\right|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $\left|-1{,}510515\right| < \left|-2{,}951125\right|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $\left|-1{,}510515\right| < \left|-2{,}614300\right|$

PP testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Seri birim köklüdür ve düzeyde durağan değildir. Bundan dolayı 1. farkı alınarak tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 16: Logaritmik GSYİH Serisinin 1. Farkta PP Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: D(LNGSYH_USD) has a unit root			
		Adj. t-Stat	Prob.*
Phillips-Perron test statistic		-5.505652	0.0001
Test critical values:	1% level	-3.646342	
	5% level	-2.954021	
	10% level	-2.615817	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Durağan olmayan GSYİH serisinin 1. farkına tekrar PP birim kök testi uygulanmıştır. Test sonucunda PP değeri -5,505652 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 16'da görüldüğü üzere PP test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}505652| > |-3{,}646342|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}505652| > |-2{,}954021|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}505652| > |-2{,}615817|$

PP testi değeri, kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Serinin 1. farkı birim köklü değildir. Yani *I(1)* düzeyinde durağandır. Artık serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

PP testi, GSYİH serisi için olduğu gibi, Turizm Gelirleri serisi için de kullanılmış olup, sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$H_0: \delta = 0$ ($\rho = 1$ 'dir ve Turizm Gelirleri serisi birim köklüdür, durağan değildir.)

$H_1: \delta \neq 0$ ($\rho < 1$ 'dir ve Turizm Gelirleri serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)

Turizm Gelirleri serisi hem trend hem de sabit terime sahip olduğu için testte hem trendin, hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 17: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde PP Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNTURGEL_USD has a unit root			
		Adj. t-Stat	Prob.*
Phillips-Perron test statistic		-5.269071	0.0001
Test critical values:	1% level	-3.639407	
	5% level	-2.951125	
	10% level	-2.614300	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.			

Test sonucunda PP değeri -5,269071 olarak tespit edilmiştir.

T istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 17'de görüldüğü gibi PP test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}269071| > |-3{,}639407|$
- % 5 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}269071| > |-2{,}951125|$
- % 10 anlamlılık seviyesine göre $|-5{,}269071| > |-2{,}614300|$

PP testi değeri, kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Seri düzeyde birim köklü değildir. Yani *I(0)* düzeyinde durağandır. Serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

PP testi sonuçlarına göre, GSYİH serisi *I(1)* düzeyinde durağan iken, Turizm Gelirleri serisi *I(0)* düzeyinde durağandırlar.

5.3.3. KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

GSYİH ve Turizm gelirlerinin birim kök testleri için son olarak KPSS Birim Kök Testi kullanılmış olup, GSYİH için sıfir ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur. KPSS testinde, hipotezler ADF ve PP'nin tam tersi olacak şekilde kurulur.

$H_0: \delta \neq 0$ ($\rho < 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)
$H_1: \delta = 0$ ($\rho = 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklüdür Seri durağan değildir.)

GSYİH serisi hem trend hem de sabit terime sahip olduğu için testte hem trendin, hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 18: Logaritmik GSYİH Serisi Düzeyde KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNGSYH_USD is stationary		
		LM-Stat.
Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin test statistic		0.663647
Asymptotic critical values*:	1% level	0.739000
	5% level	0.463000
	10% level	0.347000
*Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992, Table 1)		

Test sonucunda KPSS test istatistiği değeri 0,663647 olarak tespit edilmiştir.

LM istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 18'de görüldüğü KPSS test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre 0,663647 < 0,739000
- % 5 anlamlılık seviyesine göre 0,663647 > 0,463000
- % 10 anlamlılık seviyesine göre 0,663647 > 0,347000

KPSS testi değeri, %5 ve %10 kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Seri birim köklüdür ve düzeyde durağan değildir. Bundan dolayı 1. farkı alınarak tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 19: Logaritmik GSYİH Serisinin 1. Farkta KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: D(LNGSYH_USD) is stationary		
		LM-Stat.
Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin test statistic		0.153608
Asymptotic critical values*:	1% level	0.739000
	5% level	0.463000
	10% level	0.347000
*Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992, Table 1)		

Test sonucunda KPSS test istatistiği değeri 0,153608 olarak tespit edilmiştir.

LM istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 19'da görüldüğü gibi KPSS test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre 0,153608 < 0,739000
- % 5 anlamlılık seviyesine göre 0,153608 < 0,463000
- % 10 anlamlılık seviyesine göre 0,153608 < 0,347000

KPSS testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Seri 1. farkta birim köklü değildir. Yani *I(1)* düzeyinde durağandır. Serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

KPSS testi, GSYİH serisi için olduğu gibi, Turizm Gelirleri serisi için de kullanılmış olup, sıfır ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$H_0: \delta \neq 0$ ($\rho < 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklü değildir. Seri durağandır.)

$H_1: \delta = 0$ ($\rho = 1$'dir ve GSYİH serisi birim köklüdür Seri durağan değildir.)

Turizm Gelirleri serisi hem trend hem de sabit terime sahip olduğu için testte hem trendin, hem de sabit terimin dahil edildiği bir model kullanılmıştır.

Tablo 20: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi Düzeyde KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: LNTURGEL_USD is stationary		
		LM-Stat.
Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin test statistic		0.685598
Asymptotic critical values*:	1% level	0.739000
	5% level	0.463000
	10% level	0.347000
*Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992, Table 1)		

Test sonucunda KPSS test istatistiği değeri 0,685598 olarak tespit edilmiştir.

LM istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 20'de görüldüğü gibi KPSS test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre 0,685598 < 0,739000
- % 5 anlamlılık seviyesine göre 0,685598 > 0,463000
- % 10 anlamlılık seviyesine göre 0,685598 > 0,347000

KPSS testi değeri, % 5 ve % 10 kritik değerlerden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. H_1 hipotezi reddedilememiştir.

Seri birim köklüdür ve düzeyde durağan değildir. Bundan dolayı 1. farkı alınarak tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 21: Logaritmik Turizm Gelirleri Serisi 1. Farkta KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Null Hypothesis: D(LNTURGEL_USD) is stationary		
		LM-Stat.
Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin test statistic		0.326794
Asymptotic critical values*:	1% level	0.739000
	5% level	0.463000
	10% level	0.347000
*Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (1992, Table 1)		

Test sonucunda KPSS test istatistiği değeri 0,326794 olarak tespit edilmiştir.

LM istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 21'de görüldüğü gibi KPSS test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre 0,326794 < 0,739000
- % 5 anlamlılık seviyesine göre 0,326794 < 0,463000
- % 10 anlamlılık seviyesine göre 0,326794 < 0,347000

KPSS testi değeri, kritik değerlerden küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilememiştir. H_1 hipotezi reddedilmiştir.

Seri 1. farkta birim köklü değildir. Yani *I(1)* düzeyinde durağandır. Serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı değişmemektedir.

KPSS testi sonuçlarına göre, hem GSYİH serisi, hem de Turizm Gelirleri serisi *I(1)* düzeyinde durağandırlar.

5.4. EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ SONUÇLARI

5.4.1. ARDL Sınır Testi Sonuçları

GSYİH ve Turizm Gelirleri serilerine uygulanan ADF, PP ve KPSS birim kök testleri sonucunda, ADF ve KPSS birim kök testlerine göre her iki seri de *I(1)* düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

GSYİH ve Turizm Gelirleri arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığının test edilebilmesi için ARDL sınır testi kullanılmıştır. Bu çalışmada eşbütünleşme ilişkisi için ARDL sınır testi kullanılmasının çeşitli nedenleri vardır. Öncelikle, çalışmada kullanılan veri sayısı her bir değişken için 35'tir. Engle – Granger (1987), Johansen (1988) ve Johansen – Juselius eşbütünleşme testleri genel olarak büyük örneklem sayılı testler kullanılmakta ve örneklem sayısı küçük testlerde çok sağlıklı sonuçlar vermeme ihtimalleri bulunmaktadır (Mah, 2000). Çalışmada kullanılan örneklem sayısının 35, yani nispeten küçük olması nedeniyle, ARDL sınır testi yaklaşımı tercih edilmiştir. ARDL temelli uzun dönem tahmin katsayılarının küçük sayılı örneklemlerde daha sağlıklı olduğu tespiti de yapılmaktadır (Pesaran, Shin ve Smith, 2001). Bunun yanı sıra, ARDL sınır testi dışındaki testler çoklu eşbütünleşme vektörü sonucu verebilmektedirler. Bu durum, araştırmacının doğru vektörü seçebilmesi için, test sonuçlarında elde ettiği tüm vektörleri ekonomik teoriye göre ayrı şekilde değerlendirmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır (Carruth, 2000).

ARDL sınır testinin diğer bir önemli özelliği, verilerin durağanlık seviyelerine bakılmadan eşbütünleşme testinin uygulanabilir olmasıdır. Örneğin, Engle – Granger veya Johansen eşbütünleşme testi uygulanacak verilerin mutlaka *I(1)* düzeyinde durağan olması gerekmektedir. Ancak ARDL testinde verilerin durağanlık düzeyleri önemli değildir (Savaş, Beşkaya ve Şamiloğlu, 2010). Çalışmada yapılmış olan ADF ve KPSS birim kök testlerinde her ne kadar her iki veri seti de *I(1)* düzeyinde durağan çıkmış olsa da, PP testinde GSYİH verileri *I(1)*, turizm gelirleri verileri ise *I(0)* düzeyinde durağandır.

Modelin uzun dönem ve kısa dönem parametreleri, içsellik ve eşzamanlılık probleminin ortadan kaldırılabilmesi için eşzamanlı olarak test edilmişlerdir. ARDL sınır testi yaklaşımı, sınırlamasız vektör hata düzeltme modeli kullanmaktadır ve standart *F-test* kritik değerleri ile veriler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin varlığı test edilebilmektedir (Jalil, Mahmood ve Idrees, 2013).

ARDL sınır testi değerlendirilirken üç farklı değişken bakılmaktadır.

- *F-İstatistiği < I0 Sınırı* → Eşbütünleşme ilişkisi yoktur.
- *F-İstatistiği > I1 Sınırı* → Eşbütünleşme ilişkisi vardır
- *I0 Sınırı < F-İstatistiği < I1 Sınır*ı → Eşbütünleşme ilişkisi hakkında yorum yapılamaz

Tablo 22: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait ARDL Sınır Testi Sonuçları

ARDL Bounds Test		
Test Statistic	Value	k
F-statistic	5.169454	1
Critical Value Bounds		
Significance	I0 Bound	I1 Bound
10%	3.02	3.51
5%	3.62	4.16
2.5%	4.18	4.79
1%	4.94	5.58

Yukarıdaki ARDL sınır testi sonuçlarını içeren tabloya göre, F istatistik değeri 5,169454 olmuştur.

F istatistiği kritik değerleri % 1, % 5 ve % 10 olmak üzere 3 farklı seviyede göz önüne alındığında, Tablo 22'de görüldüğü gibi KPSS test sonucu ile karşılaştırılmaları aşağıdaki şekillerdedir:

- % 1 anlamlılık seviyesine göre 5,580000 (I1 Sınırı) > 5,169456
- % 5 anlamlılık seviyesine göre 4,160000 (I1 Sınırı) < 5,169456
- % 10 anlamlılık seviyesine göre 3,510000 (I1 Sınırı) < 5,169456

ARDL sınır testi değeri, % 5 ve % 10 anlamlılık seviyelerinde *I1* sınır değerlerinden daha büyük olduğu için 1% anlamlılık seviyesi hariç tüm anlamlılık seviyelerinde GSYİH ve Turizm Gelirleri arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılır.

GSYİH ve Turizm Gelirleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinden sonra, yine ARDL Modeli ile kısa dönem ve uzun dönem model tahminleri yapılabilmektedir. Uzun dönem ARDL modeli aşağıdaki şekilde olacaktır:

$$LNGSYH = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{k} \alpha_{1i} LNGSYH_{t-i} + \sum_{i=0}^{l} \alpha_{2i}\, LNTURGEL_{t-i} + u_t$$

Yukarıdaki modelde yer alan k ve l ifadeleri gecikme uzunluklarını belirtmektedir. Bu gecikme uzunluklarının belirlenmesi için Akaike Bilgi Kriterinden faydalanılmıştır. Gecikme uzunluklarının hesaplanması için hem Bayesian Bilgi Kritieri, hem de Akaike Bilgi Kriteri kullanılabilir. Ancak, Bayesian Bilgi Kriteri daha sıkı değerlendirme parametreleri kullanmakta ve modelde yer alan örneklem sayısı için gerektiğinden daha kısa gecikme uzunluğu verebilmektedir (Hove, 2007). Bu sorun ile karşılaşmamak için gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri kullanılmıştır. Gecikme uzunluğunu aşağıdaki test ile belirlenmiştir:

Tablo 23: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirleri İçin Gecikme Uzunluğu Belirlenmesi

VAR Lag Order Selection Criteria
Endogenous variables: LNGSYH_USD LNTURGEL_USD
Included observations: 32

Lag	LogL	AIC	SC	HQ
0	-47.53595	3.095997	3.187606	3.126363
1	25.64616	-1.227885	-0.953059*	-1.136788*
2	28.25481	-1.140925	-0.682883	-0.989097
3	34.63127	-1.289455*	-0.648195	-1.076895

Tablo 23'de görüldüğü gibi, Akaike Bilgi Kriteri değerinin en düşük olduğu gecikme uzunluğu -1,289455 ile 3 gecikmedir.

Testlerin sağlıklı olarak gerçekleştirilebilmesi için, seçilen en uzun gecikme uzunluğunda hataların otokorelasyon sorunu taşmaması gerekmektedir. Bunun için, Breusch – Godfrey seri korelasyon LM testi yapılmıştır.

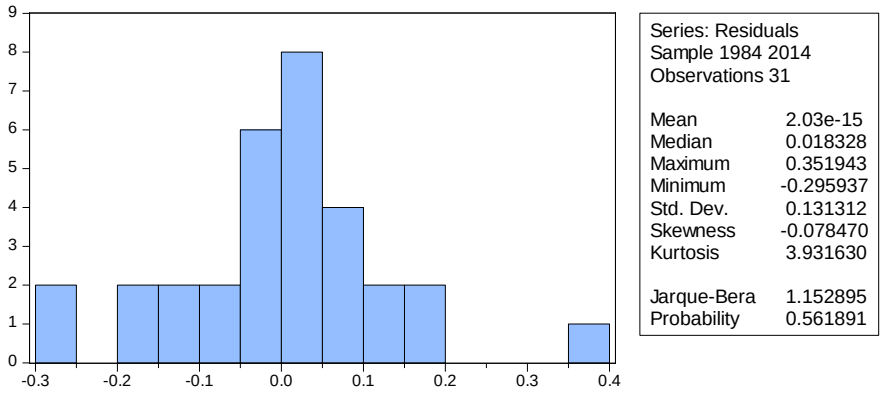
Tablo 24: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Dair Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi İçin Breush-Godfrey Seri Korelasyon LM Test Sonuçları

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	0.626306	Prob. F(4,17)	0.6502
Obs*R-squared	3.981595	Prob. Chi-Square(4)	0.4085

EKK parametre tahminlerinin yapılması kullanılan ekonometrik modellerin sağlıklı sonuç verebilmesi için, normallik testleri büyük önem taşımaktadır. Hata terimlerinin normal dağılımlı olmaması testlerin yanlış sonuç vermesine neden olacaktır. Normallik testleri uzantıların eğrilik ve basılık değerleri için yapılmakta olup, yapılan Jarque – Bera normallik testi olasılığı Tablo 25'te görüldüğü gibi 0,561891 olarak belirlenmiştir. Bu durumda verilerin normal dağılımlı olduğunu kabul eden alternatif hipotez ($\rho > 0{,}05$) kabul edilmiştir ve verilerin normal dağılımlı olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 25: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait Histogram – Normalite Testi Sonuçları

Verilerin normal dağılımlı olmasının yanı sıra, heteroskedastisitesi[9] de önemlidir ve bu test kalıntıların karesi ve uyumlu değerlerinin karesi ile alakalıdır. Heteroskedastisite problemi olan verilerin varyansları sabit değildir, standart sapma hesaplamaları yanlıdır (http://goo.gl/fKLh1a, Erişim Tarihi: 22.05.2016). Aşağıdaki tabloda heteroskedastisite testi sonuçları yer almaktadır. Test sonucunda elde edilen *F-testi* olasılık değeri, Tablo 26'da görüldüğü gibi 0,05'ten büyüktür, 0,8594 olarak hesaplanmıştır. Bu durumda serilerde heteroskedastisite bulunduğunu öneren sıfır hipotez reddedilmekte ve bu serilerin homoskedastik [10] oldukları sonucuna varılmaktadır.

Tablo 26: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait Breusch – Pagan – Godfrey Heteroskedastisite Testi Sonuçları

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-statistic	0.616545	Prob. F(9,21)	0.7698
Obs*R-squared	6.479215	Prob. Chi-Square(9)	0.6912
Scaled explained SS	6.178874	Prob. Chi-Square(9)	0.7219

Optimal gecikme uzunluğuna karar verilirken, maksimum gecikme uzunluğu 8 olarak seçilmiştir. Maksimum gecikme uzunluğunun 8 olarak seçilmesine istinaden, Akaike Bilgi Kriterine göre, minimum AIC değerleri göz önüne alınarak, GSYİH

[9] Heteroskedastisite, rassal hata terimlerinin varyanslarının farklı gözlemler için aynı olmaması durumudur.
[10] Homoskedastisite, rassal hata terimlerinin varyanslarının farklı gözlemler için aynı olması durumudur.

değerlerinin 3, turizm gelirlerinin ise maksimum 2 gecikmeli değer ile tahmin edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Buna göre, tahmin edilecek model ARDL (3,2) modeli olacaktır.

ARDL modeli kullanılarak elde edilen uzun dönem katsayıları ise aşağıdaki şekilde elde edilmiştir:

Tablo 27: ARDL (3,2) Modeli İle Tahmin Edilen Uzun Dönem Katsayıları

Long Run Coefficients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNTURGEL_USD	0.589890	0.051830	11.381203*	0.0000
C	12.026086	1.210004	9.938878*	0.0000

.

Tablo 27'de görüldüğü gibi, hem turizm Gelirleri serisinin, hem de bağımlı değişken olan GSYİH serisinin katsayılarının t istatistik değerleri %1 kritik değerinde anlamlıdır. Uzun dönem için GSYİH'in bağımlı değişken, turizm gelirlerinin bağımsız değişken olduğu doğrusal fonksiyon aşağıdaki şekilde yazılabilir.

$$\widehat{LNGSYH_USD} = 12{,}026086 + 0{,}589890 * LNTURGEL_USD$$

Yukarıdaki denklemde belirtildiği üzere, turizm gelirlerinin katsayısının 0,58989 olduğu görülmektedir. Bu katsayıya göre, uzun dönemde turizm gelirlerindeki % 1'lik bir artış, GSYİH'nın % 0,59 artışı ile sonuçlanmaktadır ve GSYİH ve turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişki olduğu sonucuna varılmaktadır.

GSYİH ve Turizm Gelirleri arasında kısa dönem ilişki olup olmadığının belirlenebilmesi için hata düzeltme mekanizmasına bakmak gerekir. Yapılan test sonucu hata düzeltme mekanizması aşağıdaki şekilde edilmiştir:

Tablo 28: ARDL (3,2) Modeli İle Tahmin Edilen Hata Düzeltme Mekanizması

Cointegrating Form				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
CointEq(-1)	-0.428422	0.104683	-4.092558	0.0004*

Hata düzeltme mekanizmasının çalışması için, katsayı değerinin negatif ve anlamlı olması gerekmektedir. Tablo 28'de görüldüğü gibi, modelde katsayı -0,428422 olarak belirlenmiştir ve bu da hata düzeltme mekanizmasının çalıştığına işaret etmektedir. Ayrıca, t istatistiği değeri -4,092558 olup, % 1 düzeyinde anlamlıdır.

Hata düzeltme modeli katsayısına göre, kısa dönemde meydana gelen sapmaların yaklaşık % 43'ü bir sonraki dönemde düzelerek uzun dönem dengesine ulaşmaktadır. Kısa dönemde modelde meydana gelen sapmaların tamamen uzun dönem dengesine ulaşması 2,32 dönem sürmektedir. Analizlerde kullanılan veriler yıllık olduğu için, kısa dönem sapmaların tamamen uzun dönem dengesine ulaşması yaklaşık 2,32 yıl, yani yaklaşık 28 ay sürmektedir.

Tablo 29: Logaritmik GSYİH ve Turizm Gelirlerine Ait ARDL (3,2) Modeli Tahmin Sonuçları

ARDL Cointegrating And Long Run Form
Dependent Variable: LNGSYH_USD
Selected Model: ARDL(3, 2)
Sample: 1980 2014
Included observations: 32

Cointegrating Form				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LNGSYH_USD(-1))	0.186013	0.152736	1.217869	0.2346
D(LNGSYH_USD(-2))	0.339004	0.142268	2.382860	0.0251
D(LNTURGEL_USD)	0.203182	0.098088	2.071420	0.0488
D(LNTURGEL_USD(-1))	-0.304649	0.116434	-2.616501	0.0149

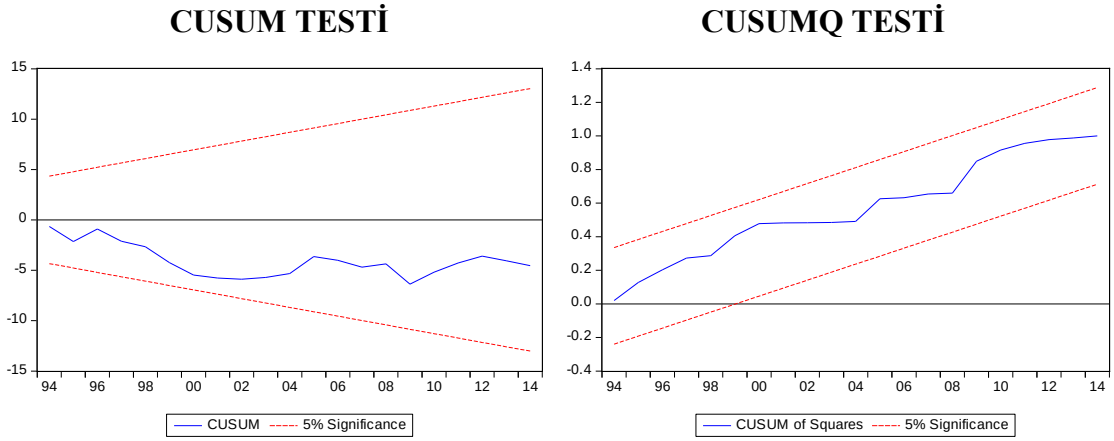
Yukarıdaki sonuçlar, ARDL (3,2) modeline göre kısa dönem test sonuçlarını vermektedirler. Öncelikle, veriler diagonistik testler olan seri korelasyon, normalite ve heteroskedastisite testlerinden geçmişlerdir. Bu verileri istinaden, mevcut dönemdeki GSYİH, bir önceki dönemlerdeki GSYİH artışlarından olumlu olarak etkilenmektedir.

Buna göre, GSYİH'nın 1 gecikmeli dönemdeki % 1'lik bir artış, mevcut dönemde % 0,18'lik bir artış, 2 gecikmeli dönemdeki % 1'lik bir artış, mevcut dönemde % 0,33'lük bir artış ile sonuçlanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, katsayıların istatistiksel olarak anlamlılığıdır. 2 gecikmeli döneme ait katsayı t istatistiği % 5 kritik değerine göre anlamlı iken 1 gecikmeli döneme ait katsayı istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Turizm gelirlerinin kısa dönemde GSYİH üzerindeki etkilerine ait katsayılar sadece mevcut dönem de dâhil olmak üzere tüm dönemlerde anlamlıdır. Bu katsayılara göre, mevcut dönemde turizm gelirlerinde meydana gelen % 1'lik bir değişim, mevcut dönemdeki GSYİH gelirlerini % 0,20 etkilemektedir. 1 gecikmeli dönemdeki katsayının negatif işaretli olması ekonomik teori açısından anlamlı değildir. Ancak bu durum, gecikmeli dönemdeki bir krizin mevcut GSYİH değerine pozitif katkı yapmaması ile açıklanabilir.

Uzun dönem ve kısa dönem katsayıları karşılaştırıldığında, uzun dönemde turizm gelirlerinin esnekliğinin, kısa dönemde turizm gelirlerinin esnekliğinden daha fazla olduğu görülmektedir. Uzun dönemde esneklik değeri 0,56 iken, kısa dönemde esneklik değeri 0.20'dir. Bu durum, turizm politikalarının uzun dönemde daha güçlü etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak, ARDL modeli için uzun dönem parametrelerinin, kısa dönem hareketleri ile stabil olduğunun kontrol edilmesi için CUSUM ve CUSUMQ çizimleri kullanılmıştır. Eğer CUSUM ve CUSUMQ istatistikleri % 5 anlamlılık seviyesini gösteren kritik sınırlar içerisinde kalıyorsa, regresyonda verilen tüm katsayıların stabil olduğu sonucuna varılır.

Şekil 23: CUSUM ve CUSUMQ Stabilite Testi Çizim Sonuçları

Şekil 24'te görüldüğü gibi, CUSUM ve CUSUMQ istatistikleri %5'lik anlam seviyesi içinde yer almaktadır. Bu testlerin sonucunda, ARDL Modelindeki kısa dönem ve uzun dönem katsayılarının stabil olduğu sonucuna varılmaktadır.

5.5. NEDENSELLİK TESTİ SONUÇLARI

5.5.1. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

GSYİH ve Turizm Gelirleri verileri arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığının belirlenebilmesi için Granger Nedensellik Testi kullanılmıştır. Eşbütünleşme ilişkisi bulunan serilerin arasında teorik olarak tek ya da çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olmalıdır. Eğer veriler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmuyorsa, eşbütünleşme sonuçlarının doğru olmadığı sonucuna varılır. Bu da veriler arasında sahte regresyon olduğu ihtimalini ortaya koymaktadır.

Granger Nedensellik hipotezleri aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$H_0 = LNTURGEL, LNGSYH' nin\ Granger\ nedeni\ değildir.$$
$$H_1 = LNTURGEL, LNGSYH' nin\ Granger\ nedenidir.$$
$$H_0 = LNGSYH, LNTURGEL' in\ Granger\ nedeni\ değildir.$$
$$H_1 = LNGSYH, LNTURGEL' in\ Granger\ nedenidir.$$

Nedensellik modelleri aşağıdaki şekilde kurulmaktadır:

$$LNTURGEL_t = \sum_{i=1}^{n} \varphi\, LNTURGEL_{t-1} + \sum_{i=1}^{n} \varphi\, LNGDP_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$

$$LNGSYH_t = \sum_{i=1}^{n} \varphi\, LNGSYH_{t-1} + \sum_{i=1}^{n} \varphi\, LNTURGEL_{t-1} + \varepsilon_{2t}$$

Granger Nedensellik Testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 30: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

VEC Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests Sample: 1980 2014 Included observations: 32			
Dependent variable: D(LNGSYH_USD)			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(LNTURGEL_USD)	8.559075	2	0.0138
Dependent variable: D(LNTURGEL_USD)			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(LNGSYH_USD)	0.312034	2	0.8555

Tablo 30'da görüldüğü gibi, Granger Nedensellik Testi ki-kare ($\mathcal{X}^2$) test sonucuna göre ki-kare istatistikleri 8,559075 ve 0,31234 olarak belirlenmiştir. Ki-kare dağılım tablosuna göre, kritik değerler %1 düzeyinde anlamlılık için 9,210, %5 düzeyinde anlamlılık için 5,991 ve %10 düzeyinde anlamlılık için 4,605 olarak belirlenmiştir. Bu kritik değerlere göre, turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru nedenselliğin olduğunu sunan hipotezin ki-kare değeri %5 düzeyinde anlamlı iken, GSYİH'ten turizm gelirlerine doğru nedenselliğin olduğunu sunan hipotezin ki-kare değeri istatistikî olarak anlamlı değildir. Bu durumda sıfır ve alternatif hipotezlerin aşağıdaki şekilde kurulacaktır:

$H_0 = LNTURGEL, LNGSYH' nin\ Granger\ nedeni\ değildir$ hipotezi reddedilmektedir.

$H_1 = LNTURGEL, LNGSYH' nin\ Granger\ nedenidir$ hipotezi reddedilmemektedir.

$H_0 = LNGSYH, LNTURGEL' in\ Granger\ nedeni\ değildir$ hipotezi reddedilememektedir.

$H_1 = LNGSYH, LNTURGEL' in\ Granger\ nedenidir$ hipotezi reddedilmektedir.

Korelâsyon testleri, veriler arasındaki ilişkinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Granger nedensellik testi ise, bu veriler arasındaki ilişkinin yönünü saptanmasını sağlamaktadır. Bir önceki bölümde yapılan ARDL testi veriler arasındaki uzun dönemli ve kısa dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Granger nedensellik testi ile de bu ilişkinin yönünün saptanmasını sağlamıştır. Test sonuçlarına göre, uzun dönemde turizm gelirleri, GSYİH'nın Granger nedendir. Yani, turizm gelirlerindeki artış, GSYİH'nın artışı ile sonuçlanmaktadır. Bu durum ile ihracat kaynaklı büyüme fenomenini de destekler nitelikte bir sonuç ortaya konulmaktadır.

Granger nedensellik testi sonucunda, TLG hipotezinin Türkiye için de geçerli olduğu sonucuna varılabilir. Tespit edilen Granger nedensellik ilişkisine istinaden, turizm gelirlerindeki artışın GSYİH artışı ile sonuçlanması, turizm sektöründen elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi pozitif yönde desteklediğini ortaya konmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, 1980 – 2014 periyodunu kapsayan veri setleri kullanılarak, Türkiye'nin GSYİH değerleri ile turizm gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Veri setlerine öncelikle ADF, PP ve KPSS birim kök testleri uygulanmış, ADF ve KPSS testleri sonucunda hem GSYİH, hem de turizm gelirleri verilerinin *I(1)* düzeyinde durağan olduğu ortaya konulmuştur. Daha sonra bu veri setlerine ARDL sınır testi uygulanarak aralarındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. ARDL test sonucunda veri setleri arasında uzun dönemli statik eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Hata düzeltme mekanizmasıyla kısa dönemde de statik eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu saptanmıştır. Bu verilere göre, uzun dönemde, turizm gelirlerindeki % 1'lik artış, GSYİH değerlerinin % 0,59'luk artışıylasonuçlanırken, kısa dönemdeki turizm gelirlerindeki % 1'lik artış, GSYİH değerlerinin % 0,20'lik artışı ile sonuçlanmaktadır. Ayrıca, uzun dönemde turizm gelirlerinin esnekliğinin kısa döneme göre daha fazla olması, uzun dönemli turizm politikalarının kısa dönemli turizm politikalarına göre çok daha etkili olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. CUSUM ve CUSUMQ testleri, uzun dönem parametrelerinin kısa dönemde stabil olduğunu göstermiştir. Çalışmanın son bölümünde, veri setlerine Granger nedensellik analizi uygulanmış ve uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin yönü tespit edilmiştir. Granger nedensellik analizi sonucunda, turizm gelirlerinden GSYİH'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.

Ekonometrik testlerin sonucuna göre, turizm gelirlerindeki artış, hem kısa hem de uzun dönemde GSYİH'i arttırıcı bir etkiye sahiptir. Benzer şekilde, turizm gelirlerindeki azalma, GSYİH değerlerinin azalması ile sonuçlanmaktır. Buna göre, turizm gelirlerindeki konjonktürel dalgalanmalar, Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde doğrudan etkilere sahiptirler. Granger nedensellik analizi sonucunda, turizm gelirleri ile GSYİH arasındaki ilişkinin, turizm gelirinden GSYİH'e doğru tek yönlü olduğunun ortaya konulmasıyla beraber, GSYİH'de meydana değişikliklerin, turizm gelirleri üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Türkiye'nin turizm gelirlerinin büyük bir kısmı uluslararası ziyaretçiler tarafından yaratılmaktadır. Uluslararası turizm gelirlerinin değişmesine neden olan asli faktör, Türkiye'nin

ekonomik statüsü değil, ziyaretçilerin yaşadıkları ülkelerin ekonomik pozisyonlarıdır. Buna istinaden, Türkiye'de meydana gelen GSYİH değişiklikleri, ziyaretçi ülke vatandaşlarının GSYİH seviyelerini etkilemedikleri sürece, turizm gelirlerinde herhangi bir azalma beklenmez.

Turizm sektörü aracılığıyla elde edilen gelirlerin; net ihracat, ödemeler bilançosu, döviz rezervi, doğrudan yabancı yatırımlar gibi makroekonomik değişkenleri doğrudan etkilemesi, bu parametrelerin GSYİH üzerindeki etkinliklerini de ortaya koymaktadır. Turizmin iyileşme sağladığı bu değişkenler, GSYİH üzerinde pozitif değişikliklere neden olmaktadırlar. Tüm bunların yanı sıra, gelişen turizm sektörü ile, gereken altyapı yatırımlarının sağlanması için yapılan kamu harcamalarının arttırılması, büyüyen turizm sektörünün GSYİH üzerindeki diğer bir olumlu etkisini yansıtmaktadır.

Turizm gelirleri ile GSYİH arasındaki ilişkinin ölçütleri göz önüne alındığında, hem turizm gelirlerine hem de GSYİH'e olumlu yönde etki edecek turizm politikaları aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Turizm politikalarının hem kısa dönemde hem de uzun dönemde etkili olmasına rağmen, uzun dönemli politikaların daha etkili olması sonucundan yola çıkarak, oluşturulan turizm politikalarının kısa dönemli çözümler değil, uzun dönemli çözümler sunması daha büyük önem taşımaktadır.

- Türkiye'nin turizm gelirlerini artırmaya yönelik stratejilerin en önemli hedefi, gelen ziyaretçi sayısını artırmanın yanı sıra, bu ziyaretçilerin profilini yükseltmek olmalıdır. Bunun yanı sıra, yüksek gelirli ziyaretçilerin turistik mal ve hizmetleri daha fazla satın almasına yönelik politikalar ve pazarlama stratejileri uygulanmalıdır. Gelir seviyesi yüksek ziyaretçilere hitap edecek turizm kanallarına daha fazla yatırım yapılmalıdır. Özellikle Türkiye'nin zengin kültürel mirası değerlendirilmeli ve tüm yıla yayılacak turizm aktiviteleri teşvik edilmelidir. Artan ziyaretçi harcamaları toplam turizm gelirlerini artırarak, GSYİH artışı ile sonuçlanacaktır. Türkiye'de turizm yatırımlar genel olarak yaz turizmi üzerine ve gelen ziyaretçilerin minimum harcama ile maksimum tatil

yapabileceği tesisler üzerine yapılmaktadır. Bu yatırımların alternatif turizm çeşitlerine yönlendirilmesi ile gelen ziyaretçilerin daha fazla harcama yapması, böylelikle de toplam turizm gelirlerinin arttırılması sağlanabilir.

- Türkiye'de iç turizmde kişi başına düşen harcama miktarı, uluslararası turizmde kişi başına düşen harcama miktarından çok daha azdır. Yerli turistin satınalma gücü göz önüne alındığında, Türkiye'deki turistik faaliyetler vatandaşların gelir seviyelerine hitap etmemekte, bu durumda da daha az maliyetle yapılabilecek turistik faaliyetlerle yönelme durumu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun önüne geçilerek iç turizm harcamalarının arttırılması, toplam harcama artışıyla birlikte GSYİH artışı ile sonuçlanacaktır. Bunun yanı sıra, iç turizm harcamalarındaki artış, net turizm gelirlerinin artışına sağlayacağı için, yerli turist sayısını ve bu turistlerin kişi başına yapmış olduğu harcama miktarlarının artışını desteklemeye yönelik yatırımlar, GSYİH üzerinde hem kısa, hem de uzun dönemli pozitif etki yaratacaktır.

- Türkiye'de turizm gelirleri ciddi mevsimsel dalgalanmalar göstermektedir. Bu mevsimsel dalgalanmalar nedeniyle, turizm sektörü tarafından sağlanan gelir ve yaratılan istihdam tüm yıla yayılamamaktadır. Türkiye'yi ziyaret eden ziyaretçilerin ülkemizi genel olarak yaz turizmi için tercih ettikleri görülmektedir. Turizm gelirlerinin artırılması ve istihdamın kalıcı hale getirilmesi için özellikle uluslararası ziyaretçilerin tercih edeceği alternatif turizm çeşitlerini (kayak v.s. gibi kış turizmi aktiviteleri) destekleyecek yatırımlar yapılmalıdır.

- Turizm, büyük ölçüde hizmet ihracatına dayalı bir sektör olduğu için, turizm gelirlerinin uzun dönemde artırılmasının bir yolu da turizm sektöründe kalifiye eleman istihdam etmekten geçmektedir. Türkiye'de, turizm sektöründe çalışan elemanların kalifiye olması şartı aranmamaktadır. Bundan dolayı turizm sektöründe istihdam edilen çalışanların önemli bir kısmı vasıfsız iş gücünden oluşmaktadır. Turizm sektörü için kalifiye eleman yetiştirilmesini hedefleyen

eğitimler, ziyaretçi memnuniyetiyle birlikte turizm gelirlerinin artmasının sağlayacak ve artan turizm gelirleri, GSYİH artışıyla sonuçlanacaktır.

- Turizmin çevre üzerinde yarattığı dışsal etkiler, turizmden elde edilen gelirlerin azalması ile sonuçlanmaktadır. Türkiye'de, ormanlık alanlarda ve tarım arazilerinde yapılaşma gösteren tesisler, hem doğal mirasa zarar vermekte hem de tarımsal faaliyetlerin verimliliğinin azalmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra, ziyaretçi kullanımına açılan tarihi eserlerin plansız ve korumasız olarak hizmete sunulması, hem bu eserlerin dokusunun bozulmasına neden olmakta hem de artan restorasyon maliyetlerine yol açmaktadır. Azalan net turizm gelirlerinin GSYİH üzerindeki olumsuz etkisi göz önüne alındığında, turizm aktivitelerinin doğaya verdiği zararın minimize edilmesi hem çevresel hem de ekonomik sürdürülebilirlik için önem taşımaktadır. Özellikle Türkiye'nin doğal ve kültürel mirasını turizm sektörünün hizmetine sunmayı hedefleyen politikalar, sadece turizm gelirlerini artırma hedefini taşımamalı, aynı zamanda doğal ve kültürel kaynakların korunarak turizme sunulmasını amaçlamalıdır.

Verilerden elde edilen sonuçlar doğrultusunda, turizm kaynaklı büyüme hipotezinin Türkiye için de geçerli olduğu ortaya konulmuştur. Turizm gelirlerindeki artış, öncelikle hizmet ihracatı artışına neden olmakta, hizmet ihracatındaki artış ise GSYİH büyümesi ile sonuçlanmaktadır. Artan turizm gelirleri, ekonomik büyümeyle beraber halkın refahını da arttırmakta, böylelikle Türkiye ekonomisinde önemli ve olumlu bir rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

Agrawala, S. ve diğerleri (2008). Emprical Estimates of Adaptation Costs and Benefits: A Critical Assessment. *Economic Aspects of Adaptation to Climate Change*. Paris: OECD

Alkan C. (2015): Sürdürülebilir Turizm: Alaçatı Destinasyonuna Yönelik Bir Uygulama. *Journal of Yaşar University, Vol. 10, No.40,* pp. 6692 – 6710.

Akdi, Y. (2003). *Zaman Serileri Analizi (Birim Kökler ve Kointegrasyon)*, 1. Baskı, Bıçakçılar Kitapevi, 2003 – Ankara.

Akinboade, A. O. ve Braimoh, L.A. (2010). International Tourism and Economic Development in South Africa: A Granger Causality Test. *International Journal of Tourism Research, Vol. 12,* pp. 149 – 163.

AKTOB, (2014). *Turizm Sektörünün Yapısı, Büyüklüğü ve Ekonomiye Katkısı*, Retma Matbaa, Antalya.

Alp, E. A. ve Genç E. G. (2015). The Relation between Current Account Deficit and Tourism: The Case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues, Vol. 5, No. 2,* pp. 448 – 453.

Alpaslan A. Ö. ve Ortaçeşme V. (2009). Side – Manavgat Kıyı Kesimi Alan Kullanımlarının Kıyı Planlaması ve Yönetimine Yönelik Değerlendirilmesi. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Vol. 22, No. 2,* pp. 169 - 178

Ardahaey, F. T. (2011). Economic Impacts of Tourism Industry. *International Journal of Business and Management, Vol. 6, No. 8*, pp. 206 – 215.

Arslan, F. (2014). Avrupa Birliği'nin Turizm Politikası ve Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 22, No. 31,* pp. 428 – 438.

Aslan Z. ve Aktaş G. (1994). Turizm Açısından Çevre Sorunlarına Genel Bir Yaklaşım. *Çevre Dergisi, Vol. 14,* pp. 43 – 45.

Aslan, A. (2008). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz. *Munich Personel RePEc Archieve, Paper No: 10611.*

Atik M., Altan T. ve Artar M. (2006). Turizm ve Doğa Koruma "Güney Antalya Bölgesi": Gelişmeler ve Sonuçları. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Vol. 19, No. 2,* pp. 165 – 177.

Australian Bureau of Statistics, (2002). *Tourism Sattelite Account 2000/01*. Australian National Accounts, Cat No.:5249, Canberra.

Bahar O. ve Kozak M. (2008). *Tourism Economics: Concept and Practises*, 1. Baskı, Nova Publishers, New York – ABD.

Bahar O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerinde Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Vol. 3, No. 2,* pp. 137 – 150.

Balaguer, J. ve Jorda, M. C. (2002). Tourism As a Long Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics, No. 34,* pp. 877 – 884.

Belloumi, M. (2010). The Relationship Between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research, Vol. 12, No:5,* pp. 550 – 560.

Bhagwati, J. ve Srinivasan, T. (1979). Trade Policy and Development. *International Economic Policy: Theory and Evidence.* Johns Hopkins University Press, Baltimore - ABD, pp. 1-35.

Blake A. ve Sinclair M. T. (2003). Tourism Crisis Management. US Response to September 11. *Annals of Tourism Research, Vol. 3, No. 4,* pp. 813 – 832.

Blake A. ve diğerleri (2006). Intergrating Forecasting and CGE Models: The Case of Tourism in Scotland. *Tourism Management, Vol. 27,* pp. 292 – 305

Blanchard, O. (2006). *Macroeconomics*, 4. Baskı, Pearsoni Prentice Hall, New Jersey.

Bozkurt, H. (2007). *Zaman Serileri Analizi*, 1. Baskı, Ekin Kitapevi, 2007 – Ankara.

Brau R., Lanza A., ve Pigliaru F. (2007). How fast are small tourism countries growing? Evidence from the data for 1980–2003. *Tourism Economics Vol. 13*, pp. 603–613

Brida, J.G. ve Pulina, M. (2010). A Literature Review on the Tourism-Led-Growth Hypothesis. *Working Paper Crenos 20117,* Center for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari, Sardinia.

Brida, J.G. & Risso, W. A. (2009). Tourism as a Factor of Long-Run Economic Growth: An Empirical Analyses for Chile. *European Journal of Tourism Research, Vol.2, No.2,* pp. 178 – 185.

Brida, J. G., Risso, W. A. & Barquet, A. (2010). Causality Between Economic Growth and Tourism Expansion: Empirical Evidence from Trentino – Alto Adige. *TOURISMOS: An International Multidisciplinary Journal of Tourism, Vol.5, No.2*, pp. 87 – 98

Brida, J. G., Lanzilotta, B. ve Risso, W. A. (2008). Turismo y Crecimiento Economico: El Caso de Uruguay. *PASOS: Revista de Turismo y Patrimonio Cultural, Vol.6, No.3,* pp. 481 – 492.

Brida, J. G. ve Monterubbianesi P. D. (2010). Causality Between Economic Growth and Tourism Expansion: Empirical Evidence from Some Colombian Regions. *Journal of Tourism Challanges and Trends, Vol. 3, No. 1,* pp. 153 – 164.

Brida, J.G. ve Diğerleri. (2009). The Tourism-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from Colombia. *TOURISMOS: An International Multidisciplinary Journal of Tourism, Vol.4, No.2,* pp. 13 – 27

Bull, A. (1991). *The Economics of Travel and Tourism.* 1. Baskı, Pitman, 1991 - Queensland.

Carruth, A., Dickerson A. ve Henley A. (2000). Econometric Modelling of UK Aggregate Investment: The Role of Profits and Uncertainity. T*he Manchester School, Vol. 3,* pp. 276 – 300.

Chen, C. ve Wei, S. Z. (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management, Vol. 30, No. 6,* pp. 812 – 818.

Chou, M. C., (2013). Does Tourism Development Promote Economic Growth in Transition Countries? A Panel Data Analyses. *Economic Modelling, Vol. 33,* pp. 226 – 232.

Cihangir, M., Erkan, B. ve Harbalıoğlu, M. (2014). The Effect on Current Account of Net Tourism Revenues in Turkey. *European Scientific Journal, Vol. 10, No. 13,* pp. 47 – 65.

Cortes-Jimenez, I. ve Pulina, M. (2010). Inbound Tourism and Long-Run Economic Growth. *Current Issues in Tourism, Vol. 13, No. 1,* pp. 61 – 74.

Çelik, A. K. ve diğerleri (2013). Effects of the Tourism Industry on the Balance of Payments Deficit, *Anatolia – An International Journal of Tourism and Hospitality Research, Vol. 24, No. 1,* pp. 86 – 90.

Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç., (2008). Türkiye'de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler. *Anatolia – An International Journal of Tourism and Hospitality Research, Vol. 19, No. 1,* pp. 37 – 44.

Çıkın, A., Çeken, H. ve Uçar, M. (2009). Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi, Argo – Turizm ve Ekonomik Sonuçları. *Tarım Ekonomisi Dergisi, Vol. 13, No. 1,* pp. 1 – 8.

Çoban, O. ve Özcan, C. C. (2013). Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Vol. 8, No. 1,* pp. 243 – 261.

Dalgın, T., Karadağ, L. ve Bingöl, Z. (2015). Türkiye'de Turizm Girişimciliğinin Gelişimi ve Turizmle İlgili Sağlanan Teşvikler. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Vol. 4, No. 1,* pp. 174 – 184.

Dernoi, L. (1981). Alternative tourism: Towards a new style in North-South relations. *Tourism Management, Vol. 2,* pp. 253 – 264.

Dinçer, M. Z. (1993). *Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm*. 1. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Dixon, P. B. ve Rimmer, M. T. (2010). Johansen's Contribution to CGE Modelling: Originator and Guiding Light for 50 Years. *Center of Policy Studies and the Impact Project, General Paper, No. G-203,* pp. 1 – 39.

Doğan, T. (2012). Turizm ve Çevre İlişkisi Bağlamında Ekoturizmin Çevre Üzerindeki Etkileri. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı – Uzmanlık Tezi.* pp. 1 – 136.

Dritsakis, N. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Emprical Investigation for Greece Using Causality Analyses. *Tourism Economics, Vol. 10, No. 3*, pp. 305 – 316.

Durbarry, R. (2004). Tourism and Economic Growth: The Case of Mauritius. *Tourism Economics, Vol. 10, No. 4*, pp. 389 – 401.

Dwyer, L., Forsyth, P. ve Dwyer, W. (2010). *Tourism Economics and Policy.* 1. Baskı, Channel View Publications. Bristol, İngiltere.

Ecometrica Press (2008). *Briefing Paper: What is a Carbon Footprint?* http://ecometrica.com/tag/carbon-footprint, Erişim Tarihi: 20.04.2016.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2008). *Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması*, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Euromonitor, (2015). *Top 100 City Destinations Ranking.* http://blog.euromonitor.com/2016/01/top-100-city-destinations-ranking-2016.html, Erişim Tarihi: 22.03.2016.

Eurostat, (2009). *Tourism in Europe: First Results for 2009.* http://bit.ly/22v40HI, Erişim Tarihi: 15.05.2016.

Eurostat, (2009b). *Tourism Satellite Accounts in the European Union.* European Communities, Lüksemburg.

Foresti, P. (2006). Testing for Granger Causality between Stock Prices and Economic Growth, *Munich Personel RePEc Archieve, Paper No: 2962.*

Frechtling, D. C. (2010). The Tourism Satellite Account: A Primer. *Annals of Tourism Research, Vol. 37, No. 1,* pp. 136 – 153.

Gago, A. ve diğerleri, (2006). Tourism Taxation: An Applied Analyses for Spain. *XII Encuentro de Economia Publica Almeria, 2nd – 3rd February, 2006.* pp. 1 – 18.

Ghartey, E. E. (2010). Tourism Economic Growth and Monetary Policy in Jamaica. *11th Annual SALISES 2010 Conference in Port of Spain, Trinidad – Tobago.* pp. 1 – 25.

Goeldner, C. R. ve Ritchie J. R. B. (2011). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. 12. Baskı. John Wiley & Sons Inc, New Jersey – ABD.

Goodman, N. D., Ullman, T. D. ve Tenenbaum, J. B. (2010). Learning a Theory of Causality. *MIT, Dep. of Brain and Cognitive Sciences.* pp. 1 – 9.

Göktaş, Ö. (2005). *Teorik Uygulamalı Zaman Serileri Analizi.* 1. Baskı, Beşir Kitabevi, İstanbul.

Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*, 4. Baskı, The McGraw – Hill Companies, New York City, ABD.

Gündüz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey? *Applied Economics Letter. Vol. 12, No. 8,* pp. 499 – 504.

Güriş, S., Çağlayan, E. ve Güriş, B. (2013). *Eviews ile Temel Ekonometri.* 2. Baskı, Der Kitabevi, İstanbul.

Heckman, J. J. (2003). Causality and Econometrics. *University of Chicago and the American Bar Foundation, 2003 Draft,* EC² Conference, Leuven a Neuf, Belgium.

Hill, R. C., Griffiths, W. E. ve Lim G. C. (2011). *Principles of Econometrics.* 4. Baskı, John Wiley & Sons Inc, New Jersey – ABD.

Hove, H. (2007). Comprasion Study of Methodologies for Estimating the Long-Run Exchange Rate Pass-Through to Impact Prices for South Africa. *University of Witwatersrand, Johannesburg, Degree of Master of Science Report.*

ICSU ve ISSC, (2015). *Review of Targets for The Sustainable Development Goals: The Science Perspective.* Paris.

IRTS, (2008). International Reccomendations for Tourism Statistics, *UNWTO Statistics and Tourism Satellite Account Programme.* Madrid.

Iwasaki, I. ve Tokunaga, M. (2013). Macroeconomic Impacts of FDI in Transition Economies: A Meta-Study. *7th MAER-Net Colloquium at University of Greenwich.* Londra.

İçöz, O. (1998). *Turizm Ekonomisi,* 1. Baskı, Turhan Kitabevi. Ankara.

İTO, (1988). *2634 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu ve İlgili Yönetmelikler*, Yayın No: 1988 – 36, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.

İTO, (2007). *Türkiye'de Turizm Ekonomisi,* Yayın No: 2007 – 69, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.

İZTO, (2013). *Midilli İş ve İnceleme Gezisi: 14 – 15 Haziran 2013*, Dış Ekonomik İlişkiler ve Organizasyonlar Müdürlüğü, İzmir.

Jackman, M. (2012). Revisiting the Tourism-Led Growth Hypothesis for Barbados: A Disaggregated Market Approach. *Regional and Sectoral Economic Studies, Vol. 12, No. 2*, pp. 15 – 26.

Jackman, M. ve Lorde, T. (2012). Examination of Economic Growth and Tourism in Barbados: Testing the Supply-Side Hypothesis. *Tourismos: An International Multidiciplinary Journal of Tourism, Vol. 7, No. 2,* pp. 203 – 215.

Jafari, J. (2001). The Scientification of Tourism. *Hosts andguests revisited: Tourism issues of the 21st century.* pp. 28 - 41. NewYork.

Jalil, A., Mahmood, T. ve Idrees, M. (2013). Tourism – Growth Nexus In Pakistan: Evidence from ARDL Bounds Test. *Economic Modelling, Vol. 35,* pp. 185 – 191.

Jenkins, H. P. ve Katıcıoğlu, S. (2009). The Bounds Test Approach for Cointegration and Causality between Financial Development, International Trade and Economic Growth: The Case of Cyprus, *Applied Economics, Pending Acceptance.*

Jenkins. I. ve Schröder R. (2013). *Sustainability in Tourism: A Multidiciplinary Approach,* 1. Baskı, Springer Gabler, Iserlohn, Almanya.

Jimenez I. C. ve diğerleri (2009). Tourism and Export as a Means of Growth. *Research Institute of Applied Economics, Working Papers 2009/10, pp. 1 - 28.*

Kadir, N. ve Jusoff, K. (2010). The Cointergration and Causality Tests for Tourism and Trade in Malaysia. *International Journal of Economics and Finance, Vol. 2, No.1,* pp. 138 – 143.

Kanca, O. C. (2015). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme (1980 – 2013). *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 8,* pp. 1 – 14.

Kaplan, M. ve Çelik, T. (2008). The Impact of Tourism on Economic Performance: The Case of Turkey. *The International Journal of Applied Economics and Finance, Vol. 2, No. 1,* pp 13 – 18.

Karabıçak, M. (2000). Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Tarihsel Gelişim Süreci. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol. 5, No. 2*, pp. 49 – 65.

Kasman, S. K. ve Kasman, A. (2004). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkisi. *İktisat, İşletme ve Finans, Vol. 19, No. 220,* pp. 122 – 131.

Katırcıoğlu, S., Fethi, S. ve Kılınç, C. (2010). A Long Run Equilibrium Relationship Between International Tourism, Higher Education, and Economic Growth in Northern Cyprus. *Preliminary Paper,* UDK: 338.48 (100):377:330.35

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2008). *Türkiye Ekonomisi*. 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Khalil, S., Kakar, M. K.ve Waliullah (2007). Role of Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy. *The Pakistan Development Review, Vol. 46, No. 4, Part II,* pp. 985 – 995.

Kızılgöl Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol.13, No. 2*, pp. 351 –360.

Kreishan, F. M. M. (2010). Tourism and Economic Growth: The Case of Jordan. *European Journal of Social Sciences, Vol. 15, No. 2,* pp. 229 – 234.

Krueger, A.O. (1980). Trade policy as an input to development, A*merican Economic Review, Vol. 70*, pp. 188 – 292.

Krugman, P. R. ve Obstfeld, M. (2006). *International Economics: Theory and Policy*. 7. Baskı, Pearson Addison Wesley, Boston, ABD.

Kweka, J. (2004). Tourism and The Economy of Tanzania: A CGE Analyses. *CSAE Conference, 21 – 22 March 2004*, Oxford. UK.

Kwiatowski D. ve diğerleri, (1992). Testing the Null Hypothesis of Stationary Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That Economic Time Series Have a Unit Root? *Journal Of Econometrics, Vol. 54, No. 1 – 3*, pp. 159 – 178.

Lean, H. H. ve Tang, C. F. (2010). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Stable for Malaysia? A Note. *International Journal of Tourism Research, Vol. 12*, pp. 375 – 378.

Lee, C. C. ve Chang, C. P. (2008). Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels. *Tourism Management, Vol. 29*, pp. 180 – 192.

Lejaragga, I. ve Walkenhorst, P. (2013). Economic Policy, Tourism Trade and Productive Diversification. *International Economics, Vol. 135 – 136*, pp. 1 – 12

Mah, J. S. (2000). An Empirical Examination of the Disaggregated Import Demand of Korea: The Case of Information Technology Products. *Journal of Asian Economics, Vol. 11*, pp. 237 – 244.

Mahadeva, L. ve Robinson, P. (2004). *Unit Root Testing to Help Model Building.* Center for Central Banking Studies. Bank of England, London.

Maloney, W. F. ve Rojas, G. V. M. (2001). Demand for Tourism. *The World Bank.*

Mathieson, A. ve G. Wall. (1982). *Tourism: Economic, Physical and Social Impact*, 1. Baskı, Longman Scientific Technical, New York, ABD.

McCharty, D. (2015). An Introdution to Testing for Unit Roots Using SAS: The Case of U. S. National Health Expanditures. *Department of Research and Evaluation, Kaiser Permanente*, Paper: 3294,2015.

McKinnon, D.R.I. (1964). Foreign Exchange Constraint in Economic Development and Efficient Aid Allocation. *Economic Journal, Vol. 74,* pp. 388 – 409.

Meng, X., Siriwardana, M. ve Pham, T. (2013). A CGE Assessment of Singapore's Tourism Policies. *Tourism Management, Vol. 34,* pp. 25 – 36.

Meng, X. ve diğerleri (2010). The Impact of the 2008 World Financial Crisis on Tourism and the Singapore Economy and Policy Responses: A CGE Analyses. *International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol. 1, No. 1,* pp. 46 – 53.

Mishra, P. K., Rout, H. B. ve Mohapatra, S. S. (2011). Causality between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India. *European Journal of Social Sciences, Vol. 18, No. 4,* pp. 518 – 527.

Monokroussos, P. (2014). *Greece Macroeconomic Outlook & Prospects.* Eurobank, Atina, Yunanistan.

Narayan, P. K. ve Prasad, B. C. (2003). Does Tourism Granger Causes Economic Growth in Fiji? *Empirical Economics Letters, Vol. 2, No. 5,* pp. 199 – 208.

Narayan, P. K. (2003). Tourism Demand Modelling: Some Issues Regarding Unit Roots, Co-integration and Diagnostic Tests. *International Journal of Tourism Research, Vol. 5,* pp. 369 – 380.

Narayan, P. K. (2007). Testing Convergence of Fiji's Tourism Markets. *Pacific Economic Reviews, Vol. 12, No. 5,* pp. 651 – 663.

Nicholls, R. J. (2007). *Adaptation Options for Coastal Areas and Infrastructure: An Analysis for 2030.* Report to the UNFCCC secretariat financial and technical support division viewed 13 July 2009.

Nowak, J. J. ve diğerleri, (2003). Tourism, Trade and Domestic Welfare. *Pacific Economic Review, Vol. 8, No. 3,* pp. 245 – 258.

OECD, (2007). *Data and Metedata Reporting and Presentation Handbook*. OECD Publishing, Paris.

OECD, (2014). *OECD Tourism Trends and Policies.* OECD Publishing, Paris.

Oh, C. O. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy. *Tourism Management, Vol. 26,* pp. 39 – 44.

Ongan, S. ve Demiröz, D. M. (2005). The Contribution of Tourism to the Long-Run Turkish Economic Growth. *Journal of Economics, Vol. 53, No. 9,* pp. 880 – 894.

Oosterhaven, J. ve Fan, T. (2006). Impact of International Tourism and Chinese Economy. *International Journal of Tourism Research, Vol. 8,* pp. 347 – 354.

Onder, K. ve Durgun, A. (2007). Effect of Tourism Sector on the Employment in Turkey: An Econometric Application. *First International Conference on Management and Economics, 28-29 March*. Arnavutluk.

Önen, O. (2000). Türkiye'nin Turizm Sektöründeki Gelişmeler, Dünya Turizmindeki Yeri ve Türkiye Kalkınma Bankası'nın Rolü. *Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.,* Ankara.

Özkök, F. (2014). *Turizm Ekonomisi.* 1. Baskı, Paradigma Yayınları, Ankara.

Özmen, M. ve Koçak, F. I. (2012). Enflasyon, Bütçe Açığı ve Para Arzı İlişkisinin ARDL Yaklaşımı ile Tahmini: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Vol. 16, No. 1,* pp. 1 – 19.

Öztürk, I. ve Acaravcı, A. (2009). On the Causality Between Tourism Growth and Economic Growth: Empirical Evidence from Turkey. *Transylvanian Review of Administrative Science, 25E*, pp. 73 – 81.

Paci, R. ve Marrocu, E. (2013). Tourism and Regional Growth in Europe. *Papers in Regional Sciences, Vol. 93*, pp. 25 – 50.

Pavlic, I., Svilokos, T. ve Tolic, M. S. (2015). Tourism, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth: Empirical Evidence from Croatia. *International Journal of Tourism Research, Vol. 17*, pp. 282 – 291.

Payne, J. E. ve Mervar, A. (2010). Research Note: The Tourism – Growth Nexus in Croatia. *Tourism Economics, Vol. 16, No. 4*, pp. 1089 – 1094.

Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1995). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analyses. *Symposium at the Centennial of Ragnar Frisch, The Norwegian Academy of Science and Letters,* Oslo.

Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analyses of Level Relationships. *Journal of Applied Economics, Vol. 16, No. 3,* pp. 289 – 326.

Phillippine Statistic Authority, (2015). *Contribution of Tourism to the Economy is 7,8 Percent in 2014.* http://goo.gl/5lHS3o, Erişim Tarihi: 03.04.2016.

Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika, Vol. 75*, pp. 335 – 346.

Pırnar, İ. ve Miral, C. (2008). EU Tourism Policy and Turkey's Situation During the Adaptation Process. *Dokuz Eylül University, Faculty of Business, Dept. of Tourism Management,* İzmir.

Po, W. C. ve Huang, B. H. (2008). Tourism Development and Economic Growth – A Non Linear Approach. *Physica A, Vol. 387*, pp. 5535 – 5542.

Samimi, A. J, Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2011). Tourism and Economic Growth in Developing Countries: P – VAR Approach. *Middle – East Journal of Scientific Research, Vol. 10, No. 1*, pp. 28 – 32.

Samimi, A. J, Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2013). The Relationship between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Developing Countries. *Institutions and Economies, Vol. 5, No. 2*, pp. 59 – 68.

Sampol, C. J. ve Perez, E. A. (2000). Tourism Expenditure Determinants in a Cross – Section Data Model. *Annals of Tourism Research, Vol. 27, No. 3,* pp. 2 – 9.

Sandalcılar, A. R. (2012). Türkiye'de Kağıt Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Vol. 13, No. 2,* pp. 2 – 15.

Sarıçay, N. S. ve Ünal, M. (2014). Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri. *AR&GE Bülten, 2014 – Ocak, Sektörel.* İzmir.

Sarıçay, N. S. (2006). Türkiye Turizm Stratejisi 2023 – Taslak Raporu Genel Değerlendirmesi. *İzmir Ticaret Odası,* İzmir.

Sarıçay, N. S. (2008). Ülkemiz Turizm Sektöründe Turist Profili ve Gelir Miktarları. *AR&GE Bülten, 2008 – Mart, Sektörel.* İzmir.

Sarıışık, M. ve diğerleri (2011). Turizmin Türk Ekonomisine Etkilerinin Girdi – Çıktı Analizi ile Değerlendirilmesi, *International Conference on Eurasian Economies,* pp. 210 – 216.

Savaş, B, Beşkaya, A. ve Şamiloğlu, F. (2010). Analyzing the Impact of International Tourism on Economic Growth in Turkey. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Vol. 6, No. 12,* pp. 121 – 136.

Schubert, S. F., Brida, J. G. ve Risso, W. A. (2011). The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism. *Tourism Management, Vol. 32,* pp. 377 – 385.

Sevüktekin, M. ve Çınar M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. 4. Baskı, Dora Basım – Yayım, Bursa.

Sezgin, O. M. (1995). *Genel Turizm,* 1. Baskı, Tutibay Ltd. Şti., Ankara.

Shuraiki, T. (2001). Tourism Policy. *Polityka Gospodarcza, Vol. 5,* pp. 274 – 283.

Sjö, B. (2008). Testing for Unit Roots and Cointegration, *Linköping University, Department of Management and Engineering*, Linköping, İsveç.

Smith, E. J. M. (2001). Is the Export – Led Growth Hypothesis Valid for Developing Countries? A Case Study of Costa Rica. *United Nations Policy Issues in International Trade and Commodities: Study Series No. 7*. New York ve Cenevre.

SPREP, (2009). Pacific Adaptation to Climate Change – Samoa – Report of In-Country Consultations. *Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme.* Apia, Samoa.

Sun, Y. Y. (2014). A Framework to Account for the Tourism Carbon Footprint at Island Destinations. *Tourism Management, Vol. 45,* pp. 16 – 27.

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi 2023: Eylem Planı 2007 – 2013*. https://goo.gl/EzA9Pz, Erişim Tarihi: 01.06.2016, Ankara.

Tang, S., Selvenathan, E. A. ve Selvenathan, S. (2007). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism: Empirical Evidence from China. *Tourism Economics, Vol. 13, No. 1,* pp. 25 – 39.

Tezcan, K. ve diğerleri (2008). Türk Turizm Sektörünün Gelişimi Açısından Uygulanan Vergi Politikalarının Değerlendirilmesi. *IV. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi,* pp. 827 – 851, Belek, Antalya.

Thano, R. (2015). The Impact of Tourism on the Balance of Payments. *American Journal of Economics, Finance and Management, Vol. 1, No. 5,* pp. 529 – 536.

The World Bank (2015). *2014 World Development Indicators.* World Bank, Washington. ABD.

Toker, B. (2007). Türkiye'de Turizm Sektörü Teşviklerinin Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi, Vol. 12, No. 2,* pp. 81 – 92.

Tosun, C. (2001). Challenges of Sustainable Tourism Development in the Developing World: The Case of Turkey. *Tourism Management, Vol. 22,* pp. 289 – 303.

Towner, J. (1995). What is Tourism History? *Tourism Management, Vol. 16, No. 5,* pp. 339 – 343.

TSA, RMF, (2008). Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework, *United Nations,* Lüksemburg.

TÜİK, (2015). İstatistiklerle Türkiye: 2014. http://goo.gl/bMQ4cq, Erişim Tarihi: 05.03.2016, Ankara.

TÜİK, (2015b). Hanehalkı Yurt içi Turizm, IV. Çeyrek, Ekim – Aralık ve Yıllık, 2014. http://goo.gl/GOY3z6, Erişim Tarihi: 08.03.2016, Ankara.

Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, (2015). 2014 Kasım – Aralık Faaliyet Raporu. *TTYD*, İstanbul.

TÜRSAB, (2014). Yurt dışına Çıkan Türk Vatandaşlarının Sayısı 8 Milyonu Aştı. *TÜRSAB*, İstanbul.

UK Tourism Statistics, (2015). Volume and Value of the UK Tourism Industry. *Tourism Alliance*, Londra.

United Nations Statistic Division, (2009). Demographic Yearbok, *United Nations*, Lüksemburg.

United Nations, (2001). Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers. *United Nations Environment Programme and World Tourism Organisation*, Paris, Fransa.

United Nations, (2007). FDI in Tourism: The Development Dimension. *United Nations Conference on Trade and Development*, New York.

United Nations, (2008). Creative Economic Report: 2008. *United Nations Conference on Trade and Development*, Cenevre, İsviçre.

UNWTO Think Tank, (2002). Conceptual Framework, http://goo.gl/gul1hp, Erişim Tarihi: 06.04.2016, Madrid, İspanya.

UNWTO, (2008). Tourism Highlights: 2007. *World Tourism Organisation*, Cenevre, İsviçre.

UNWTO, (2011). Tourism Highlights: 2010. *World Tourism Organisation*, Cenevre, İsviçre.

UNWTO, (2014). Tourism Highlights: 2013. *World Tourism Organisation*, Cenevre, İsviçre.

UNWTO, (2015). Tourism Highlights: 2014. *World Tourism Organisation*, Cenevre, İsviçre.

Uysal, D., Erdoğan, S. ve Mucuk M. (2004). Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992 – 2003). *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, No. 4, Vol. 8,* pp. 163 – 170.

Ünlüönen, K., Tayfun, A. ve Kılıçlar, A. (2014). *Turizm Ekonomisi*, 4. Baskı, Nobel Yayın, Ankara.

Ünsal, E. M. (2013). *Makro İktisat*. 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara.

Vanegas, M. ve Croes, R. (2008). Cointegration and Causality Between Tourism and Poverty Reduction. *Journal of Travel Research, Vol. 47,* pp. 94 – 103.

Walterskirchen, E. (1998). Reasons For Austria's Current Deficit. *Austrian Institute of Economic Research,* Viyana, Avusturya.

WCED, (1987). *Our Common Future*. 1. Baskı, Oxford University Press. Londra, İngiltere.

Weaver, D. B. (2012). Organic, Incremental and Induced Paths to Sustainable Mass Tourism Convergence. *Tourism Management, Vol. 33*, 1030 – 1037.

Wong, E., Lacy, T. ve Jiang, M. (2012). Tourism Adaptation to Climate Change – Analysing the Policy Environment of Fiji. *International Journal of Tourism Policy, Vol. 4, No. 3*, pp. 238 – 260.

Wright, R. E. (2011). Computable General Equilibrium (CGE) Modelling and Demographic Research. *Presentation, Institute of Mathematichal Methods in Economics, Vienne University of Technology,* Viyana, Avusturya.

WTO, (1998). International Tourism: a Küresel Perspective. *World Travel Organisation,* Madrid, İspanya.

WTO, (2005). General Guidelines for the Development of Foreign Direct Investment Indicators on the Tourism Sector. *WTO Department of Statistics and Economic Meausrement of Tourism.* Madrid, İspanya.

WTTC, (2016). Economic Impact 2015: World. *The Authority on World Travel & Tourism.* Londra, İngiltere.

Xenias, A. ve Erdmann, R. (2011). The Economic Impact of America's Largest Service Export: Travel & Tourism. *WCIB Occasional Paper Series, Vol. 1, No. 6,* pp. 1 – 11.

Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, Vol. 7, No. 2,* pp. 162 – 171.

Yeşiltaş, M., Öztürk, İ. ve Türkmen, F. (2008). Terör Faaliyetlerinin Turizm Sektörüne Etkilerinin Çözüm Önerileri Perspektifinde Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi, Vol. X, No. 1,* pp. 175 – 189.

Zengin ve Yamaç, (2014). Yerel Yönetimlerin Sürdürülebilir Turizme Bakış Açısı ve Uygulamaları: Sakarya Örneği. *XIII. Geleneksel Turizm Paneli, 2014.* İstanbul.

Zortuk, M. (2009). Economic Impact of Tourism on Turkey's Economy: Evidence from Cointergration Tests. *International Research Journal of Finance and Economics, Vol. 25,* pp. 231 – 239